

NEDER
LANDSCHE
KULTUUR
GESCHIED.
KUNDIGE
MONOGRA
PHIËN

DE VROUW

MAATSCHAPPELIJK LEVEN

DOOR

DR. H. C. H. MOQUETTE

NEDERLANDSCHE
KULTUURGESCHIEDKUNDIGE
MONOGRAPHIEËN

III

DE V R O U W

VAN DEZE UITGAVE VERSCHEEN EENE OPLAGE
VAN 25 EXEMPLAREN OP HOLLANDSCH PAPIER
VAN GELDER GENUMMERD VAN 1—25. ::

DE VROUW

MAATSCHAPPELIJK LEVEN

DOOR DR H. C. H. MOQUETTE

H. MEULENHOF — AMSTERDAM — 1915

DE VROUW EN DE GODSDIENST.

In vroeger eeuwen is bij de vrouw dorst naar kennis zeker niet aangemoedigd, doch haar godsdienstzin heeft zij ten volle mogen bevredigen. Godsdienst en geloof toch waren gevoelszaken en als zoodanig volgens de algemeene opvatting tot het gebied der vrouw behorende. Zij neemt ten opzichte daarvan een eigenaardige doch tevens groote plaats in. Nooit heeft de vrouw in de eerste gelederen gestaan bij het vaststellen en de uitbreiding van de leer en op het gebied der theologie heeft zij zich slechts bij uitzondering gewaagd, doch door innige, vurige geloofsovertuiging is van menige vrouw bezielende kracht uitgegaan.

Om de bijzondere godsdienstigheid, die ten allen tijde de vrouw heeft gekenmerkt, te kunnen begrijpen, moeten wij behalve met haar karakter ook rekening houden met haar maatschappelijke positie en haar volkomen afhankelijkheid van den man. Het moest haar wel gemakkelijk vallen te gelooven in een almachtig opperwezen, dat de geheele wereld bestuurde naar zijn ondoorgrondelijken wil, zijn onbegrepen wijsheid. Een geheele overgave aan die hoogere leiding, al was de weg nog zoo donker en het doel verborgen, een onbegrensde gehoorzaamheid aan de dikwijls moeielijk te volbrengen geboden van den godsdienst, kon zij niet een te zwaren eisch achten, waar zij toch gewend was heel veel niet te kunnen begrijpen en haar leven een voortdurende oefening was in onderdanigheid aan het gezag van een ander. En in haar zwakheid moest zij bij de onvoldoende aardsche bescherming meer dan de man behoefte gevoelen aan hemelschen bijstand.

Het heidendom heeft zich een godenwereld gedacht overeenkomende met aardsche toestanden. De hemelbewoners geleken in den grond der zaak als twee druppelen water op de menschen, wier lot zij bestuurden. In die taak werden ook de germaansche goden geholpen door hun gezellinnen. De eene godin stond bij voorkeur minnenden bij, een ander vermocht huwelijkszegen te geven, een

Naar: Van Heussen, Kerk. Historie en Outheden, Leiden, 1726. IV bl. 66 no. 10.

derde gaf vruchtbaarheid aan den bodem en zoo had ieder haar eigen taak. Voor dezelfde goden en godinnen treffen wij bij de germaansche volkeren verschillende namen aan. Dat Nehalennia, die op het eiland Walcheren vereerd werd, een zuiver plaatselijke godin geweest is, kunnen we bijna niet aannemen, maar tot dusverre is het niet gelukt haar met zekerheid met een andere godin te identificeeren. Afgaande op de attributen, die op afbeeldingen van haar steeds worden gevonden, kunnen wij in ieder geval wel vaststellen, dat haar hulp voor een rijken oogst werd afgesmeekt.

Zooals Wodans naam bewaard is gebleven in Woensdag, zoo leeft de herinnering aan Fria, zijn gemalin, nog voort in Vrijdag.

Het blijkt niet, dat de Germanen priesteressen gehad hebben voor den dienst der godinnen, doch wel vrouwen, die bijzonder door de goden beweldadigd waren en aan wie dezen hun wil en de toekomst openbaarden. Uit onze vaderlandsche geschiedenis is de wichelares Velleda bekend, wier invloed dien van Claudius

Civilis evenaarde en met wie de romeinsche veldheer Cerialis het in 70 na Chr. niet beneden zich achtte te onderhandelen.

Onder degenen, bij wie in deze streken het Christendom met zijn gebod van liefde, vrede en lijdzaamheid langzamerhand ingang vond, waren ook vele vrouwelijke bekeerlingen. Sommige zendingen of heidenapostelen wendden zich zelfs voornamelijk tot de vrouwen om door haar de mannen en kinderen des te beter te kunnen bereiken. Hing het geloof van het volgende geslacht niet in de eerste plaats af van de moeders, de opvoedsters der jeugd?

In ons land is nog de heugenis bewaard van een tweetal geloofsheldinnen uit den oudsten tijd van het Christendom alhier, beiden vreemdelingen. De britsche koningsdochter Ursula zou n.l. op haar pelgrimstocht naar Rome haar weg door het zuiden van ons land genomen hebben en op de terugreis dicht bij onze grenzen den marteldood gestorven zijn. De Hunnen toch overvielen bij Keulen haar en haar gevolg, dat volgens de overlevering uit niet minder dan 11000 maagden bestond, en het bloed dezer Christenjonkvrouwen kleurde daar de aarde rood. Had de legende eerst Ursula's dood op het jaar 237 gesteld, de rol, die de Hunnen heetten hierbij te spelen, maakte verandering van dat jaartal in 452 of 456 noodig en dit werd dus de latere lezing. Een tweede legende weet mee te deelen, dat toch eene van die gezellinnen, de angelsaksische prinses Kunera, gespaard was. Getroffen door haar schoonheid wist een koning aan den Rijn haar leven te redden en haar te brengen naar zijn kasteel te Rhenen. In tegenstelling van het vorige verhaal is hier dus niet sprake van Hunnen doch van germaansche heidenen. De vreemdelinge, weldra om haar deugden door het volk bemind en door den koning geacht, wekte echter de haat der koningin op en geworgd door middel van een sluier viel ook deze christin als een offer voor haar geloof¹⁾. Beide jonkvrouwen zijn door de roomsche

¹⁾ Kist en Moll, Kerk. Hist. Arch. II 3 vlg.

Kerk heilig verklaard, maar terwijl S. Ursula met haar 11000 maagden een geliefde heilige geworden is, aan wie vele heiligdommen zijn toegewijd, bepaalt de vereering van S. Kunera zich tot enkele plaatsen; o. a. is zij de patrones van Rhenen geworden. Nog meer

Naar: Kist en Moll, Kerkhistorisch
Archief II (1859), Titelblad.
Naar afbeelding in een Memorieboek
(1472) der Kuneraabroederschap te
Kampen.

vrouwelijke heiligen kunnen wij noemen, die voornamelijk in Zuid- en Noord-Nederland bekend geworden zijn. Het zuiden heeft o. a. gehad een H. Lutgardis, die in 1246 stierf als abdis van een klooster bij Luik, een H. Wivena, een H. Margaretha van Leuven ¹⁾ en, vooral niet te vergeten, een H. Genoveva, volgens de legende een dochter van den hertog van Brabant in het midden der 8ste eeuw, wier geschiedenis de stof geleverd heeft voor een in vorige eeuwen zeer geliefd volksboek.

In Noord-Nederland draagt S. Oedenrode zijn naam naar S. Oda, eene schotsche jonkvrouw, die hier in de 7de eeuw gestorven zou zijn, en in Geertruidenberg had men eens het landgoed met kapel van S. Gertrudis, de dochter van Pepijn van Landen, in het midden der 7de eeuw. S. Sura zou volgens de legende de stichtster

van Dordrechts oudste kerk geweest zijn en S. Liduina wordt nog altijd in haar geboorteplaats Schiedam vereerd. Van de meeste dezer heiligen zijn wonderen bekend, vooral bestaande in de genezing

¹⁾ G. F. Vredégans, *Leven en Miraecelen van Margaretha van Loven (Leuven) en Leven en Miraecelen van de H. Wivena* (Brussel 1722).

van zieken, die haar bijstand inriepen of haar graven bezochten. Op het graf van S. Kunera werden dooven, lammen en blinden genezen, maar vooral zij, die door keelpijn gekweld waren, deden een bedevaart naar haar graf. S. Oda was de patrones „tegen de quade oogen” ¹⁾, daar zijzelve op het graf van S. Lambertus te Luik van blindheid genezen was. S. Gertrudis werd door reizigers, vooral door zeevarenden, als schutpatrones aangeroepen en het drinken van S. Geertenminne bij een afscheid moet dan ook met haar in verband gebracht worden; bovendien was zij heel eigenaardig zeer

S. Gertrudis. Naar: Liber
chronicarum. Schedel,
Neurenberg 1493. fol. 154⁷⁷.

geliefd bij de landbouwers om haar hulp bij de verdelging van ratten en muizen. En op het Groot-Kerkhof te Dordrecht was op de plaats, waar de vrome maagd Sura in 1320 vermoord werd, een fontein ontsprongen, waaraan geneeskracht tegen de koorts werd toegeschreven. Vele waren ook de wonderen van S. Liduina, die in 1433 stierf, doch als het grootste wonder werd wel geacht, dat zij de teekenen der 5 wonden van den Heer in haar lichaam droeg. Joh. Brugman zegt daarvan, dat de menschen zich daarom te meer verbaasden, omdat de

Heer, die aan zoovele mannen de „stigmata” vergunde, uit „alle vrouwkens ééne sterke, ja misschien meerdere had uitverkoren” ²⁾ om dezelfde verheerlijking te ondergaan. Deze schrijver weet alleen haar te noemen, maar van Geertruida van Oosten, de Delftsche bagijn en dichteres, die in 1358 stierf, wordt hetzelfde gezegd. Beiden zouden ook de gave der profetie gehad hebben.

Aan alle godsdienstige bewegingen van haar tijd heeft de vrouw

¹⁾ Stud. en Bijdr. op 't gebied der Hist. Theol. IV 13.

²⁾ Moll, Johannes Brugman II 106.

deelgenomen. Waarschijnlijk hebben zich in 1212 ook meisjes bij den kinderkruistocht aangesloten en heeft deze ongelukstocht ook hier zijn kleine slachtoffers gemaakt. Vrouwen vergezelden soms de kruisvaarders naar Palestina, doch niet om in den heiligen oorlog mee te strijden; maar als bedevaartgangsters bezochten zij de heilige plaatsen. Ook onder de scharen geloovigen, die telken

Graaf Dirk II en zijn gemalin Hildegard geven omstreeks 977 aan S. Adelbert, patroon der kerk van Egmond, een handschrift met de Evangelien ten geschenke.

Naar: Van Wijn, Huiszittend leven (1812) II Tab. VI.
Naar een teekening in het hs.

jare ter bedevaart naar Rome en andere bijzonder gewijde plaatsen togen, bevonden zich vele vrouwen. Herinnert niet daaraan ook de hiervoor genoemde legende van S. Ursula, al is het verhaal in den ons overgeleverden vorm ook zeer onwaarschijnlijk! Een onzer gravinnen, Sophia, de gemalin van Dirk VI, die volgens Melis Stoke „heilich was ende wijs van sinne”, stierf in 1176 op haar derde bedevaart naar het Heilige Land en werd bij het hospitaal der duitsche ridders te Jeruzalem begraven. Van haar wordt bovendien nog een

bedevaart naar S. Jacob van Compostella vermeld ¹⁾.

Kerken en godsdienstige instellingen zijn rijk geworden ook door de talrijke giften van vrome weldoensters. Met name geldt

²⁾ Moll, Kerkgesch. van Ned. vóór de Hervorming II⁴ 31.

dat van de kloosters. Het kloosterleven heeft sinds het stichten dezer aan God gewijde woningen niet minder de vrouw dan den man aangetrokken en langzamerhand overtrof zelfs het aantal vrouwenkloosters dat der mannenkloosters verre. Een eigenaardig verschijnsel is daarbij het zoogenaamde dubbelklooster door mannen en vrouwen bewoond, doch misbruiken en het kwade gerucht, waartoe dit samenwonen aanleiding gaf, bracht de pausen er toe hieraan een einde te maken.

Onze oudste vrouwenkloosters en -abdijen moeten wij in het Zuiden zoeken; daar verrees in het midden der 7de eeuw het door Gertrudis gestichte klooster te Nivelles, in 711 stichte Plectrudis, de vrouw van Pepijn van Herstal, een klooster te Susteren bij Roermond en even over onze oostelijke grenzen kunnen wij de abdijen van Elten en Thorn noemen. Egmond had zijn nonnenklooster in de 10de eeuw, maar door de invallen der Noormannen is dit spoedig te gronde gegaan. De abdij Rijsburg is daarvoor in 1133/4 feitelijk in de plaats gekomen. Die oude kloosters en abdijen zijn alle adellijke gestichten geweest, waarin alleen jonkvrouwen werden opgenomen. Van den eisch eener hooge geboorte hebben de meeste dier kloosters nooit afstand gedaan en het aantal kwartieren was soms nauwkeurig bepaald. Naast Rijsburg noem ik nog het klooster Hemelspoort in Zeeland, de abdij te Loosduinen, de abdij Leeuwenhorst of ter Lee bij Noordwijk, de abdij Mariëndaal bij Utrecht, moeder van het klooster Mariënkroon bij Heesbeen en de abdij Koningsvelt bij Delft.

De abdissen van die door graven en gravinnen gestichte kloosters behoorden natuurlijk ook tot den hoogsten adel. Zij noemden zich dikwijls abdissen bij de genade Gods en de nonnen werden als Mevrouw aangesproken. Rijsburg stond zelfs geestelijk direct onder den paus, met terzijdestelling van den bisschop van Utrecht, de abdis werd de gelijke geacht van den hoogste in den lande, zooals de abdis van Thorn een plaats innam onder de rijksgrooten van Duitschland.

Ware vroomheid heeft een groot aandeel gehad in het stichten dier kloosters, maar voor een deel werd daardoor de ook in vroegeren tijd bestaande vrouwenkwestie zoo goed mogelijk opgelost. Vele, vooral jonge meisjes, meenden geroepen te zijn om de wereld en hare zonden binnen de kloostermuren te ontvlieden en haar leven te geven aan den dienst des Heeren, maar voor menigeen was het klooster tevens een uitkomst. De tijden waren ruw en waar was voldoende bescherming en een tehuis te vinden voor de ongehuwde vrouwen? Menig ouderpaar trachtte bij wijze van inkoop een onverzorgde dochter te doen opnemen in een klooster, en zij legden het hoofd kalmer ter ruste bij de gedachte, dat hun kind in veilige hoede achterbleef. Hulpbehoevenden werden hier als proveniersters opgenomen, onwettige dochters van zeer aanzienlijke heeren werden daar ondergebracht, waardoor de smet, die op haar geboorte rustte, werd uitgewischt. Die teleurgesteld was in aardsche liefde, zocht vrede voor haar hart in een algeheele overgave aan God; die zwaar gezondigd had, trachtte daar door boetedoening vergeving te verkrijgen; vermoeiden naar lichaam en geest en bedroefden van harte kwamen daar samen om rust en troost te vinden. De kloosters waren de scholen voor de vrouwelijke jeugd, de christelijke tehuizen en gasthuizen voor de alleenstaande en hulpbehoevende vrouw. Hier heeft de vrouw zich aan werken van barmhartigheid kunnen wijden en de vrome non kon er Gods geboden overdenken en zielevrede vinden. Zooals echter niets op aarde volmaakt is, zoo kleefde ook aan het kloosterleven allerlei gebreken. Het onderhouden van de geloften van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid was dikwijls te zwaar voor haar, die niet uit innige overtuiging of te jong non was geworden. In die door milde schenkingen rijke adellijke abdijen was de gelofte van armoede een bespotting geworden en er kwam een tijd, dat enkele van die geestelijke inrichtingen wereldlijke werden en het den bewoonsters vrij stond een huwelijk te sluiten, waarbij zij dan afstand deden van de zoogenaamde praebende of

het inkomen, dat haar rechtens uit de kloostergemeenschap toekwam. Het kloosterleven was daar een samenwonen geworden, waarbij enkele huisregels in acht genomen dienden te worden, maar wereldzin schijnt er vooral in lateren tijd meer dan godsdienstzin geheerscht te hebben. De inkleeding van een non geschiedde met een pracht en praal en met vreugdebetoon, die deze geestelijke bruiloften veel deden gelijken op een aardsch huwelijksfeest.

Het opkomen van den burgerstand had sinds de 14de eeuw ook het stichten van vele kloosters voor burgerdochters tengevolge gehad. In de plaats van rijke schenkingen zien wij daar gewoonlijk een andere bron van inkomsten vloeien. Om de kosten van het samenleven te kunnen bestrijden werd hier veelal betaalde arbeid verricht, al liet daarnaast ook de liefdadigheid der vromen zich niet onbetuigd. Hoewel wij in deze kloosters in hoofdzaak dezelfde deugden en gebreken terugvinden als in de gestichten, alleen voor adellijke jonkvrouwen bestemd, werden hierin toch meer Maria's en Martha's aangetroffen, die eerbiedig aan de voeten van den Heer zaten en naar zijn lessen trachtten te leven of vol ijver haar Meester dienden en moeite noch gevaar ontzagen om van Hem te getuigen en Zijn Koninkrijk uit te breiden. Als een zoodanig klooster mogen wij dat te Diepenveen wel noemen, een van Geert Groote's stichtingen.

Daar krijgen wij den indruk van ware vroomheid en zelfverloochening; daar heerschte een geloof, dat bergen kon verzetten; daar toonde zich het kloosterleven van zijn schoonste zijde. De schamele kleeding van menige zuster, die eens de wereld had pogen te behagen, de armelijke levenswijze van wie vroeger weelde gekend hadden of, ziek en zwak, krachtig voedsel behoefden, de zelfkastijdingen van haar, die van nature alle pijn schuwden, het zijn alle vruchten geweest van ware godsvrucht. Al de aardsche banden moesten verbroken worden, opdat de bruid des Heeren zich geheel aan Zijn dienst kon wijden. De zondige menschelijke natuur moest gekruisigd worden, opdat de ziel, het eenige onsterfelijke van den

menschen, behouden mocht worden voor een eeuwig, gelukkig leven in den hemel. Werd strijd met eigen natuur, wat men aanvechting van den duivel noemde, den vromen maagden ook niet bespaard, haar overtuiging, dat dit de eenige, zekere weg naar den hemel was, gaf kracht. De kloosterregel en de strenge tucht waren alle op dit doel gericht. De grootste stilzwijgendheid moest in acht genomen worden om daardoor ijdel spreken en laster te voorkomen; kleine vergrijpen werden soms zwaar gestraft en vooral zelfzucht en liefdeloosheid bestreden.

Na een eerste periode van geestelijken bloei nam de wereldgezindheid in de meeste oude kloosterorden haar intrek en ontstonden er nieuwe orden met strengere regels of werden de oudere orden hervormd. Zoo heeft de Benedictijnerorde de Cisterciënser- en Cluniacenserorde naast zich gekregen en hebben vooral sinds de 14de eeuw tal van mannen en vrouwen zich aangesloten bij de Franciscanerorde. In ons land hebben wij verder nog gehad Praemonstratensen, Augustinessen, Dominicanessen, Karmelitessen en Cellezusters, om van de vele kleinere orden maar te zwijgen. Deze alle waren onderscheiden door de meer of mindere strengheid harer regels en door de kleeding, terwijl ook haar werkkring soms op verschillend terrein lag. Werd het geven van onderwijs vooral in de kloosters van S. Benedictus een Gode welgevallig werk geacht evenals bij de zusters van de S. Franciscusorde; de Cellezusters, ook wel broodzusters geheeten, wijdden zich aan het verplegen van zieken en haar taak was het de dooden af te leggen; de Maria Magdalena-zusters namen bij voorkeur in haar huizen de boetvaardige zondaressen op, die de heilige wetten van het huwelijk overtreden hadden.

Heeft het kloosterleven zich dan ook niet vrij weten te houden van allerlei smetten, heeft de gedwongen huwelijksonthouding niet tegen verleiding behoed en hebben ook alle menschenlijke ondeugden binnen de gewijde muren geheerscht, zoodat middeleeuwsche zedenmeesters soms geen woorden te hard vinden om de gruwelen in

de kloosters bedreven te brandmerken, deze excessen, die in alle kringen voorkwamen, veranderen niets aan den zegenrijken invloed, die over het algemeen van de kloosters is uitgegaan, welke dikwijls de oasen waren in een woestijn, waar onkunde, ruwheid en geweld heerschten, oasen, waar de vrouw voedsel vond voor haar innerlijk leven.

Elburg van den Boetselaar, abdis van
Rijnsburg van 1552 1568.

Naar: Schotel, De abdij van Rijnsburg
(1851) bl 204a. — Naar een glas-
schildering van Wouter Crabeth.

Enkelen achtten de afzondering der kloostercel nog niet voldoende om boete te doen voor een zondig leven of om de verleiding der wereld te ontvlieden. Reeds in den eersten tijd van het Christendom leefden mannen en vrouwen, die zich in een kluis begaven, en ook ons land heeft zijn kluizenaars en kluizenaarsters gehad, van wie altijd een reuk van heiligheid uitging. Zoo'n kluis werd eigenhandig door den parochiepriester achter den bewoner of de bewoonster gesloten en de deur met het kerkelijk zegel voorzien. Slechts door een klein venster stond men dan nog met de buitenwereld in verbinding en dit diende meestal nog alleen om van medelijdenden het hoogst noodige voedsel te ontvangen, want velen verzwaar-

den de opsluiting nog door veelvuldig vasten. Een zeer bekende kluizenaarster is zuster Bertken geweest, die van 1457 tot 1514 bij de Buurtkerk te Utrecht in een cel of kluis leefde en van wie vrome liederen en een prozastuk „een suverlic tractaet van den Kersnacht” ¹⁾

¹⁾ Ned. Archief voor Kerkgesch. N. S. I. 133.

bewaard zijn gebleven. Het bewonen van een kluis is echter een verschijnsel van geheel individueelen aard en het bleef bij enkele gevallen. Kunnen wij dit een verzwaring van het kloosterleven noemen, daarnaast waren vereenigingen van vrouwen ontstaan, die een godsdienstig leven trachtten te leiden, doch, in tegenstelling van de besloten zusters in de kloosters, in de wereld bleven verkeerden; wij hebben het oog op de bagijnen. In de zuidelijke Nederlanden zijn in de 13de eeuw, in de noordelijke in de 14de eeuw, tal van bagijnhoven gesticht. De gravinnen Johanna († 1244) en Margaretha († 1280) van Henegouwen en Vlaanderen hebben het stichten daarvan zeer begunstigd. Het doel daarvan blijkt duidelijk uit een stuk van 1328 op het Gentsche bagijnhof betrekking hebbende ¹⁾. Vele ongehuwde vrouwen, die geen geld genoeg hadden om een goed huwelijk te doen, noch om zichzelf naar haar stand te onderhouden, noch zelfs om in een klooster te gaan, want de burgerlijke kloosters zijn van iets lateren datum, zouden zich kunnen vereenigen onder het bestuur eener meesteres, die toezicht hield op de goede zeden en de gezamenlijke administratie, terwijl ieder voor zich toch tamelijk vrij bleef en door handenarbeid of het geven van onderwijs haar aandeel in de inkomsten moest leveren. Zooals alle broederen zusterschappen in dien tijd droegen deze vereenigingen een godsdienstig karakter en de bagijnen moesten zich aan verschillende regels onderwerpen, die men echter in ieder christelijk tehuis voor vrouwen eveneens zou verwacht hebben. Zoolang zij in de bagijnhoven vertoefden, moesten de inwonsters kuisch leven, doch het stond haar vrij te huwen en heen te gaan. Toen kort daarop kloosters ook voor onbemiddelde vrouwen hun deuren openden, zouden de bagijnhoven overbodig geworden zijn, indien deze werkelijk alleen een godsdienstig doch geen maatschappelijk karakter gedragen hadden. Er waren nog altijd velen, die de heiligheid van het klooster-

¹⁾ P. Fredericq, Corpus Inquisitionis Neerl. I no. 179.

leven boven elken heiligen handel en wandel in de wereld stelden en zich eigenlijk geen waren godsdienst in die zondige omgeving konden voorstellen. De opvatting, dat ook buiten de kloostermuren een vroom leven geleid kon worden, was zeker een vooruitgang in het godsdienstige leven onzer voorouders, doch de bagijnen, de leden der S. Franciscusorde, voor zoover zij zich niet in kloosters terugtrokken, benevens de broeders en zusters des Gemeenen Levens, van welke congregatie Geert Groote de vader is geweest in de 14de eeuw, hebben eerst aan heftige aanvallen en vervolgingen blootgestaan. Al die naar godsdienstige regels doch buiten een klooster levende vrouwen werden in later tijd wel bagijnen genoemd om ze te onderscheiden van de in afzondering levende nonnen. In den volksmond heette men ze, vooral later, ook wel klopjes of kwezeltjes.

Groote vroomheid ging dikwijls gepaard met ongezonde mystiek en dweepzucht. Deze leidde tot overmatige onthouding van spijs en drank en zelfs tot bloedige kastijding van het lichaam. Het vleesch moest immers gedood en alleen het heil van de ziel in het oog gehouden worden! Visioenen waren vaak de gevolgen van overspanning van lichaam en geest, wat als helderziendheid en bijzondere heiligheid werd beschouwd.

Groote rampen leidden soms tot godsdienstige uitingen van zeer bedenkelijken aard. Na het heerschen van de pest of den zwarten dood in 1349, toen westelijk Europa de benden der geeselaars van stad tot stad heeft zien trekken, is ook ons land door hen bezocht. Waarschijnlijk hebben ook vrouwen zich daarbij bevonden; toen in 1374 een tweede schare dezer uitzinnigen, nu dansers en geeselaars, binnen onze landpalen verscheen, behoorden daartoe stellig vrouwen ¹⁾. Den ernst der tijden in aanmerking nemende had de geestelijkheid deze boetedoening in 1349 niet met een ongevallig oog aanzien, doch toen zij alle kenmerken van zinsverbijstering aannam.

¹⁾ P. Fredericq, Corpus Inquisitionis Neerl. I. no. 221.

meende de kerk krachtig te moeten optreden om de duivelen, die zich van deze scharen hadden meester gemaakt, te bezweren en te verdrijven.

Nooit is er een fellere strijd gevoerd tegen den duivel dan in de middeleeuwen. Hij openbaarde zich in allerlei gedaanten en schijnt voornamelijk zijn best gedaan te hebben om de vrouw te verleiden. Dat werd tenminste vrij algemeen aangenomen en dit bijgeloof, een uitwas van den godsdienst, is de vrouw duur te staan gekomen. Had het heidendom geloofd in goede en kwade geesten, de Christelijke Kerk stelde naast den oppermachtigen God in den hemel, den vorst der hel, die door allerlei listen en lagen den mensch van God trachtte af te trekken. Hij bediende zich daarvoor van allerlei tooverkunsten en wijdde zijn dienaren en dienaressen daarin in. Evenals Circe, de koningin der toovenaressen bij Homerus, den mensch in een dier kon veranderen, vermocht ook de duivel dit, en de heksen en toovenaressen, door hem onderricht, verstonden eveneens deze kunst en bedienden zich van tooverformules, tooverdranken, tooverkruiden, toovergordels en heksenzalf. Kon Hecate, bij de Romeinen de godin der onderwereld, op een stuk hout door de lucht vliegen, de heksen deden dit op een bezemsteel. Men ziet het, vooral de vrouw schijnt zich altijd met tooverij bezig gehouden te hebben. Een toovenaar veranderde zich bij voorkeur in een wolf en werd dan weerwolf (= manwolf), heksen hadden een bijzondere voorliefde voor katten en de beschuldiging van toovenarij was meermalen gegrond op het feit, dat een vrouw als een kat gemiauwd had! Sinds de 11de eeuw werden allen, die van duivelskunsten verdacht werden, streng vervolgd en in de 13de eeuw meende de geestelijkheid volkomen op de hoogte te zijn van alle ceremonieën en goddelooze leerstellingen aan de duivelsvereering verbonden. Zeer aardse ontucht met den duivel in eigen persoon werd daarbij altijd als zeker aangenomen. Ook de duivelsmoer begon een rol te spelen. Heksenprocessen hebben vele vrouwen op den brandstapel

gebracht, haar tot in de 18de eeuw aan allerlei mishandelingen blootgesteld en haar soms tot zelfmoord gedreven, wat dan als een bewijs van schuld werd aangemerkt. Vooral het beruchte wetboek der hekserij „Malleus Maleficarum” of „Heksenkamer” van Jacobus Sprenger, dat in 1487 het licht zag, heeft een heilloozen invloed gehad ¹⁾. De schrijver toonde, zoo men in die dagen meende, met afdoende argumenten, aan, dat de vrouw het meest geneigd was tot dit kwaad. Een beschuldiging tegen een in hare omgeving niet beminde vrouw

De duivel met heks. Naar: Liber chronicarum, Schedel, Neurenberg 1493. fol. 189v.

was zoo spoedig gevonden. Het ziek worden van burens of van hun vee, een slechte oogst, het afbranden van een huis, alles was aan haar tooverij te wijten. Het werpen van het booze oog op iets was immers al voldoende om nadeel teweeg te brengen. Zoozeer waren de rechters gewoonlijk van te voren van de schuld overtuigd, dat bij ontkenning veelal de toevlucht genomen werd tot de pijnbank om op die wijze een bekentenis af te persen.

Zinneloos van pijn bekenden de ongelukkigen dan dikwijls de meest onnatuurlijke en meest afschuwelijke misdaden. Op haar, die bleven ontkennen, werd dan in de middeleeuwen dikwijls een Godsoordeel toegepast, bestaande in de water- of vuurproef, of het bewijs moest door de waag geleverd worden. Bij de waterproef werd de beschuldigde, aan handen en voeten gebonden, in het water geworpen en was het blijven drijven, als tegennatuurlijk, een zeker bewijs van schuld; de uitwerking van het dragen van gloeiende voorwerpen

¹⁾ Tijdschr. voor Gesch. Land- en Volkenkunde 1890 V 65 vlg., 130 vlg.

in de palm van de hand moest bij de vuurproef den doorslag geven voor schuld of onschuld. Het wegen was een minder pijnlijke proef en zeker te danken aan een meer humane en verlichte opvatting, vooral daar de uitslag hierbij meestal gunstig geweest schijnt te zijn. Een beschuldigde, van wie(n) het gewicht overeenkwam met de lichaamsafmetingen, was onschuldig, in het tegenovergestelde geval schuldig. Een zeer bekende heksenweegschaal hebben wij te Oudewater gehad en de certificaten van onschuld daar uitgereikt waren geldig voor het geheele Duitsche Rijk en beveiligden tegen nieuwe beschuldigingen. Een certificaat, misschien wel het laatste, dagteekent nog van 21 Juni 1727 ¹⁾. Men ziet hieruit, dat de hervorming in het geloof aan heksen geen verandering gebracht heeft. Cats vermeldt in zijn „82-jarig leven”, dat, toen hij advocaat in Den Haag was:

„Daer rees om dese tijt verschil in onse landen
Of heks of tovenaer zijn weerdig om te branden
En dit ging wonderver tot Goeree en Schiedam
En 't scheen dat dit gespook aldaar zijn woonplaats nam”.

Hij reisde naar Goeree om de beschuldigde vrouw hulp te verleen en de vrouw te Schiedam, die reeds ter pijnbank verwezen was, beriep zich op het Hof, dat haar vrijsprak, zoodat toen opeens alle spokerij verdwenen scheen te zijn.

De Saters- of Duivelsbrug (= Wijnbrug) te Rotterdam schijnt haar naam te danken te hebben aan een van tooverij beschuldigde vrouw uit Schiedam, die in 1628 door een verwoede menigte van deze brug in het water geworpen werd en jammerlijk verdronk. Zooals vroeger de roomsche geestelijkheid de hekserij meende te moeten bestrijden, omdat deze als strijdig met het geloof voor ketterij werd gehouden, zoo gevoelden zich later vele hervormde predikanten geroepen om als rechters te fungeeren in deze zaken. Vooral in

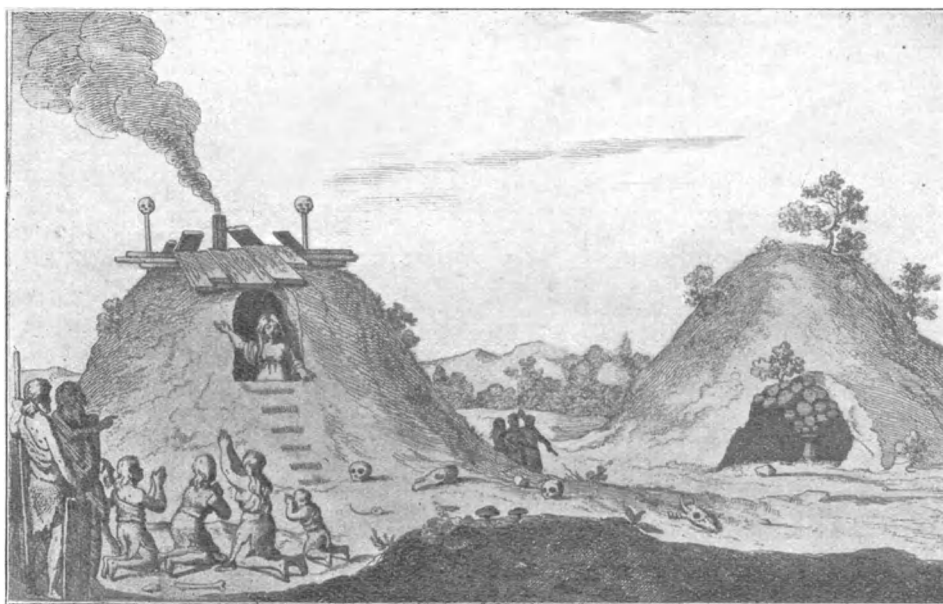
¹⁾ Navorscher I 247/8, 272.

het noordoosten van ons land kwamen soms hevige vervolgingen voor en op aanstoken van den predikant te Blijham werden in 1596 drie vrouwen verbrand. Pas aan het ingrijpen van graaf Willem Lodewijk was het staken dezer vervolgingen te danken. Bij de provinciale synode werden echter nog telkens gevallen van hekserij ter sprake gebracht. Wij lezen van de bekende „wickersche” Maria, die van 1603 tot 1618 te Uithuizen en Den Ham werkzaam was, en in Kropswolde komt in 1673 een vermaarde toovenares Anna Dindingha voor. In 1685/6 vervolgden de predikanten van Kampen een arme vrouw wegens tooverij en de meest onmogelijke verhalen werden in dien tijd nog geloofd. Zoo zou een kinderlooze jonge vrouw te Abbekerk door hekserij meer dan eens monsterachtige kleine wezens ter wereld gebracht hebben ¹⁾. Herinnert ons dit verhaal niet sterk aan de volkslegende uit de middeleeuwen, volgens welke de gravin van Hennenberg, de dochter van graaf Floris IV, tengevolge van eene verwensching eener arme vrouw, op Goeden Vrijdag van het jaar 1276 te Loosduinen moeder werd van 365 kinderen, zoo groot als muizen, die echter allen stierven, nadat de jongens Johannes en de meisjes Elisabeth waren gedoopt?

Er zijn stemmen tegen dit bijgeloof opgegaan. Maerlant o.a. heeft in den Rijmbijbel reeds gewaarschuwd tegen het bijgeloof aan tovenaars en „droomdieders”. Erasmus heeft er den spot mee gedreven, wij hebben hierboven in dit verband Cats genoemd, en Heemskerk heeft in zijn Batavische Arcadia eveneens betere denkbeelden daaromtrent trachten te verspreiden; doch vooral de Amsterdamsche predikant Balthazar Bekker heeft door zijn werk, *Betooverde Wereld* (1691), veel gedaan om de oogen te openen voor het gruwelijk onrecht, dat in Gods naam bedreven werd. Hoe sterk dit bijgeloof echter toen nog was, bleek uit den storm, dien dit werk onder vele collega's van den schrijver opwekte. De brandstapels behoorden toen al lang tot het

¹⁾ Zie voor deze en andere verhalen: Bekker, *Betooverde Wereld*, 4e Boek.

verleden, doch het bijgeloof maakte menige vrouw tot een uitgeworpene en beveiligd tegen dezen godsdienstwaanzen was zij een eeuw later nog niet. Als herinnering aan dezen tijd zullen wij het meisjesspel „kattendansen” ¹⁾ wel mogen beschouwen, terwijl het spel „Anneken, tanneken tooverheks”, waarbij Anneke kinderen stal, waarschijnlijk als een reminiscens mag gelden aan de witte wijven, die

De woonplaats der witte wijven.

Naar: J. Picardt, Korte beschrijving van eenige vergetene Antiquiteiten, waarbij gevoeght zijn Annales Drenthiae. Amst. G. v. Goedesbergh, 1660, bl. 47.

oudtijds in ons land werden aangetroffen, waar zij in grafheuvelen woonden en haar werk maakten van het stelen van kinderen.

Duivelbannen en waarzeggerij werden wel niet zoo zwaar gestraft als tooverij doch deze ketterijen kwamen nog veelvuldiger voor. Slechts de dienaren der Kerk konden in Gods naam duivelen of demonen uitwerpen en daarvoor bestonden vaste bezweringsformules

¹⁾ Navorscher XXVI 54.

en gebeden. Naar de letterlijke opvatting van de woorden in den Bijbel, dat het aantal booze geesten legio is, maakte men zich een voorstelling van een groote schare duivelen, allen verschillend van gedaante en aard en ieder met een eigen naam. Hun verdrijving ging gewoonlijk met heftigen tegenstand gepaard; de onguere gasten schreeuwden meestal bij hun vertrek en lieten een ondragelijken stank achter. Het heirleger der duivelen werd door sommigen geschat op 7.405.906 geesten en in één persoon konden er verschillende huizen. Zoo werd nog in 1676 een zekere Johanna van 15 duivelen verlost en werden bij een andere jonge dochter, evenals bij Maria Magdalena, zeven duivelen uitgeworpen, waarvan er een woonde in haar rechterteen en genaamd was Echor ¹⁾. Dat leeken zich bezig hielden met het uitdrijven dier booze geesten, werd niet als een werk van God, doch van den duivel zelf beschouwd en gewoonlijk daartegen verbanning zoo niet zwaardere straf geëischt. Tot 1634 komen in de synodale verslagen tal van gevallen van duivelbanners en -bansters voor, daarna worden deze zaken aan de kerkelijke visitatiën overgelaten.

Waarzeggers en -zegsters hebben de heidensche wichelaars en wichelaresses opgevolgd, wier profetische blik een gave der goden geacht werd. Ook op dit gebied heeft de vrouw veel meer van zich doen spreken dan de man. Bij een lichtgeloovig publiek was zoo heel weinig noodig om de overtuiging ingang te doen vinden, dat iemand met bovennatuurlijke gaven was toegerust. Uit het gebruik, dat er van die gaven gemaakt werd, trok men de gevolgtrekking, of deze te danken waren aan hemelsche krachten, die in een persoon werkten, of dat een verband met den duivel de eenige oplossing kon zijn voor die kennis van tegenwoordige en toekomstige zaken, welke voor ieder ander verborgen was.

Heeft de vrouw het meest te lijden gehad onder al dat bijgeloof, het is niet te ontkennen, dat zij zelve een groote plaats inneemt

¹⁾ Stud. en Bijdr. op het gebied der Hist. Theol. IV 25. Noot 2.

in de talrijke schare, die geloofde, dat in de lijnen van de hand, in de kaarten of in koffiedik iemands levenslot stond geschreven. Hoe minder ontwikkeld de vrouw was en hoe ouder zij werd, hoe bijgelooviger, en het „Boeck van den Spinrocken”, in 1475 verschenen, en waaruit „alle die wychelien, supersticien ende manieren van ongheloove gemenlyk werden genomen”, werd later genoemd „het Evangelie van den Spinrocken”, een uitdrukking, die de beteekenis kreeg van oudewijvenpraatjes ¹⁾. Oude vrouwen werden dientengevolge niet zelden verdacht met tooverij en duivelskunsten om te gaan en het gold bij velen voor een slecht voorteeiken het eerst in den morgen een oude vrouw tegen te komen. Aan den anderen kant heeft de vrouw ook werkelijk meer dan de man gespekuleerd op die lichtgeloovigheid, en waarzegsters, die voor alles raad wisten, vooral in liefdeszaken, had men in iedere plaats van eenige beteekenis.

Hebben wij dus gezien, welke actieve en passieve rol de vrouw gespeeld heeft in de geschiedenis van het bijgeloof, ook het ongeloof in de algemeen als rechtzinnig aangenomen kerkleer heeft slachtoffers onder haar gemaakt. Naarmate dit ongeloof hoofdpunten of meer ondergeschikte leerstukken betrof, was ook de straf door kerk en overheid daartegen geëischt meer of minder zwaar. Boetedoeningen in de kerk, bedevaarten naar allerlei gewijde plaatsen zijn haar opgelegd; doch als straf voor ongeloof is ook de brandstapel door haar beklommen. Heksen en ketters werden gelijk gesteld. Tot de secten der Albigenzen en Waldenzen, die tot de zuidelijke Nederlanden doordrongen en daar bloedig onderdrukt zijn, hebben vele vrouwen behoord. Er werden in de zuidelijke Nederlanden vrouwen verbrand, omdat zij kettersche boeken geschreven en verbreid hadden. Zuster Hadewijch Bloemaerts te Brussel is er echter niet door afgeschrikt om in geschriften voor de Kerk gevaarlijke stellingen te verkondigen en de stichtster te worden van een secte, die als de secte der vrije

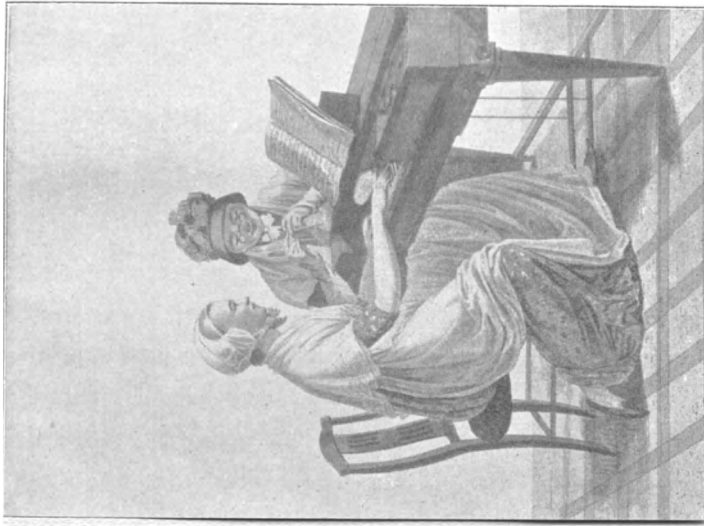
¹⁾ Stud. en Bijdr. op het gebied der Hist. Theol. II 390.

geesten nog langen tijd heeft voortgeleefd. Door haar aanhangers is de Bloemaerdine, zooals zij gewoonlijk geheeten werd, als een heilige vereerd, na haar dood in 1334 werd aan haar gebeente geneeskracht toegekend en de zilveren zetel, waarin zij placht te zitten aan de hertogin van Brabant vereerd. Haar vijanden daarentegen beschuldigden haar de zedeloosheid te bevorderen en zagen in de Serafijnsche liefde, die zij in hare gedichten bezong en die voor geestelijke liefde werkelijk zeer hartstochtelijk is, slechts verijnd en verboden zingenot¹⁾. Geert Groote liet later zijn waarschuwende stem nog tegen deze secte hooren, die ook in de noordelijke Nederlanden aanhangers had.

De beweging, die in de 16de eeuw leidde tot verwerping van vele door de Roomsche kerk aangenomen leerstukken, heeft de vrouwen niet onberoerd gelaten. Standvastig, dikwijls blijmoedig, is menige vrouw in den dood gegaan, getrouw tot het bittere einde aan haar overtuiging. Moedig en niet zonder scherpzinnigheid zijn meermalen haar antwoorden op de door de inquisitie gestelde vragen geweest. Een Anneke Jans verloochende in 1530 haar geloof niet, al moet de zorg voor haar zoontje haar zwaar gewogen hebben, toen zij den laatsten gang deed om in de Rotte verdrongen te worden. Ware geloofsheldinnen vinden wij onder haar, die door woord en voorbeeld menig wankelmoedig hart tot steun en troost zijn geweest. En iedere nieuwe richting op kerkelijk gebied heeft haar aanhangers gehad, Calvin en Luther, Menno Simonsz. en Arminius; ook kleinere secten als Labadisten, Kwakers en Hernhutters telden vele vrouwen onder haar leden.

Aan de buitensporigheden in den Hervormingstijd, in naam van geloof en geloofsvrijheid bedreven, heeft ook de vrouw deelgenomen, zooals aan den beeldenstorm en aan de uitspattingen der wederdoopers. Zwaar hebben zij daarvoor weer moeten boeten en zoo

¹⁾ P. Fredericq, *Corpus Inquis. Neerl.* I. 185—187, 266, 267.

Eene Moeder en ongehuwde dochter van de
Broedergemeente te Seist.

Het was koud in de kerk, vader!

Uit: Maaskamp, Afbeeldingen van de kleeeding, zeden en gewoonten in de Bataafsche Republiek.
Amsterdam, 1803, no. 5 en no. 7.

lezen wij, dat omstreeks 1540, na een predicatie in het open veld bij Utrecht, vele wederdoopers gedood werden en dat „die vrouwen by nacht int raethuys in wijnpypen verdroncken werden” ¹⁾.

Wat was de plaats der vrouw in het kerkgebouw? De oude kerken kenden geen banken of stoelen en het meenemen daarvan of van een matje om daarop te knielen was slechts geoorloofd aan aanzienlijke vrouwen. In Leiden b.v. was het alleen aan de burggravin en riddervrouwen toegestaan matten of planken op de steenen te leggen en het stadsbestuur keek nauwlettend toe of de vrouwen de haar aangewezen plaatsen achter de voorste pilaren wel „bescheidenlijk” ²⁾ innamen. Te Utrecht in de St. Salvatorkerk was het senatorium bestemd voor edele mannen en monniken, het matronaeum voor voorname vrouwen en nonnen ³⁾. Mannen en vrouwen werden in den ouden tijd streng van elkander gescheiden gehouden. Zeker was dit beter voor de aandacht dan de gewoonte in de 18de eeuw, toen studenten overal in de kerk rondliepen om ongehinderd naar de juffers te kunnen zien en bij haar banken te blijven staan, terwijl dezen van haar kant achter haar waaiers de jongelui begluurden ⁴⁾. De trouwe opkomst in de kerken was ook toen niet altijd te danken aan godsdienstzin. Hoe welsprekender toch de predikant, hoe meer kans Keetje er had om niet alleen Mietje en Betje, maar ook Bram en zijn vrienden te ontmoeten! De kerken hadden meer gemakken gekregen en voldeden aan allerlei eischen der gezelligheid. Stoelen en banken vulden het kerkruim, kerkstoven hadden haar intrede gedaan evenals zachte kussens, voorwerpen, die langzamerhand onontbeerlijk werden voor den kerkdienst benevens de reuk- en pepermuntdoosjes en niet te vergeten het kerkboek met gouden of zilveren slot.

Aan alle sacramenten der Kerk had ook de vrouw deel. Door

¹⁾ Bijdr. en Meded. Hist. Gen. te Utrecht XI 55.

²⁾ Blok. Holl. Stad in de ME bl. 290.

³⁾ Hofdijk. Voorgeslacht II 209.

⁴⁾ Dr. Knappert, Het zedelijk leven onzer vaderen in de 18de eeuw bl. 46.

den doop werd zij aan God opgedragen, zij ontving godsdienstig onderwijs, werd als lid van een kerkgenootschap aangenomen door hare belijdenis, ging dan ter heilige communie of schaarde zich met de gemeente om 's Heeren disch; voor haar ook waren de vertroostingën der Kerk bij ziekte en sterven. Zij heeft van alles, wat de Kerk kon geven, mee genoten. Wat heeft zij zelf voor de Kerk gedaan? In alle kerkgenootschappen is de vrouw bekend geweest als trouwe kerkgangster. Erasmus geeft haar dezen lof, een lof echter, die een bitteren bijmaak heeft, omdat hij haar in één adem noemt met halfversufte grijsaards en idioten, die zich eveneens bij de altaren verdringen; het meest onontwikkelde publiek dus ¹⁾. Latere schrijvers bevestigen trouwens het verschijnsel, dat het gehoor in de kerk meestal voor het grootste gedeelte uit vrouwen bestond. In den tijd vóór de hervorming namen de vrouwen ook deel aan de kerkelijke plechtigheden, zooals processies en ter opluistering daarvan stelden meisjes op de beide Sacramentsdagen en bij de mysteriespelen Onze Lieve Vrouw, Maria Magdalena, Sinte Barbara, Sinte Margriet ²⁾ en andere vrouwelijke heiligen voor. Vrome vrouwen hebben ook haar geloof uitgesproken in liederen, waarvan er vele als Gezangen bij onderscheiden kerkgenootschappen bij den openbaren eeredienst door de gemeente gezongen worden; als godsdienstonderwijzeres is zij door de roomsche en onroomsche geestelijkheid toegelaten. Het getuigen van haar geloof in de kerk om daardoor het Evangelie te verbreiden is haar echter nooit geoorloofd geweest. Wij lezen van een zekere Fye van Reeden, non in het klooster te Diepenveen, die „de apostelinne van den lande van Cleve” genoemd werd om haar geloofsijver ³⁾, maar van de diensten van vrouwelijke apostelen en zendelingen heeft overigens geen der Kerken gebruik gemaakt. In de roomsche Kerk was het, o. a. in Utrecht, vroeger de gewoonte, dat in September een

¹⁾ Erasmus, Lof der Sotheyt, Rotterdam, 1615 bl. 175.

²⁾ Ter Gouw, Geschiedenis van Amsterdam II 202.

³⁾ Moll, Johannes Brugman I 58.

klein meisje in de kerk een lofrede hield op Onze Lieve Vrouw, een gewoonte, die een symbolischen zin had, omdat er geschreven stond, „uit den mond der kinderen hebt Gij U lof toebereid”, doch waaraan toch menigeeen aanstoot nam, zoodat dit gebruik is afgeschaft ¹⁾. Het predikambt is haar niet toegestaan; evenmin was het haar geoorloofd om zich daarvoor te bekwamen. Als uitzondering zouden wij b.v. de secte der Kwakers kunnen noemen, waar ook vrouwen in de gemeente optraden, doch deze secte heeft slechts een zeer kleinen aanhang in ons land gehad. Daaraan is het voor een deel zeker toe te schrijven, dat theologische vraagstukken slechts door enkele vrouwen onderzocht zijn. Wij hebben gezien, dat zuster Hadewijch een eigen secte stichtte en ook andere vrouwen in de middeleeuwen kettersche boeken schreven. Anna Bijns en na haar Catharina Boudewijns treden niet zonder talent voor de in het nauw gebrachte roomsche kerk op. Anna Maria van Schuurman wist tegenover den utrechtschen kerkeraad haar standpunt als aanhangster van den predikant Labadie te verdedigen en is van de secte der Labadisten later het middelpunt geweest. Ook kunnen wij in de 17de eeuw noemen Antoinette de Bourignon van Rijssel, die door een predikant genoemd wordt „die allervergöttlichste und reinste seele die nach dem Herrn Jesu Christus auf Erden gewesen” ²⁾.

Na de hervorming merken wij het eigenaardige verschijnsel op, dat vrouwen zich aangetrokken gevoelen tot de studie van het hebreewsch, om den Bijbel in het oorspronkelijke te kunnen lezen. Juffrouw Schuurman gaf als haar reden voor deze studie op, dat deze taal „selon le sentiment de plusieurs sçavans durera jusques dans l'autre vie” ³⁾. Ds. Everard van der Hooght te Nieuwendam gaf zelfs op verzoek van verschillende dames een cursus in deze taal en bewerkte zijn „Deure der Taell (1686)” en „Marg der Hebreewsche

¹⁾ Arch. Aartsbisd. Utrecht XXIX 391.

²⁾ Brieven van Wolff en Deken, bl. 52.

³⁾ G. Schotel, A. M. van Schurman, bl. 33.

taalkonsten (1687)" voor zijn vrouwelijke leerlingen, die zelfs goddelijk gezag aan de hebreeuwsche vocalen toeschreven en beweerden, dat de kennis dier taal Adam was ingeschapen en God met hem in het paradijs hebreeuwsch had gesproken ¹⁾, een meening trouwens, die vroeger door velen gedeeld werd.

Op een brief van 16 Maart 1618 eener vrouw over kerkelijke zaken aan den secretaris der amsterdamsche luthersche gemeente werd haar geantwoord namens ouderlingen, dat haar ijver te prijzen was, doch dat vrouwen zich met die zaken niet te bemoeien hadden ²⁾ en dit was de opvatting, die bij alle kerkgenootschappen heerschte. Slechts de diakenen zijn sinds eeuwen, doch alleen als regenten van godshuizen, door vrouwen bijgestaan, die o. a. te Amsterdam heel eigenaardig diaconessen werden genoemd, doch dit was dus op het gebied van armenzorg. De enkele betrekkingen, die vrouwen in de kerk bekleed hebben, zijn alle van zeer lagen rang, n.l. stoven- en stoelenzetster en schoonmaakster.

Of dit voor het godsdienstig leven der vrouw geen nadeel is geweest, is niet te beslissen. Misschien had zij op een hogere plaats anderen nog beter het Evangelie kunnen brengen, maar in kleine omgeving behoefde zij haar licht niet onder een korenmaat te stellen en dat heeft zij dan ook niet gedaan. De ontwikkeling, die zij genoot, was in hoofdzaak godsdienstig; de Bijbel was na de 16de eeuw voor velen bijna de eenige lectuur, waarnaast stichtelijke werken, die de plaats hadden ingenomen van de vroegere „suverlycke boeckens" godsdienstzin bij haar aankweekten. Haar kunst was grootendeels van godsdienstigen aard, zooals uit de gedichten en geschriften van vrouwen blijkt. Zelfs haar kunstvaardigheid is dikwijls godsdienstig. Schrijft in den roman Willem Leevend, tante De Harde niet van burgemeester T....'s dochter, die „een Godgansch behangzel voor een bed geborduurd heeft, allemaal uit de Schrift, en met Engelen, dat het zo een

¹⁾ G. Schotel, A. M. van Schurman, bl. 33.

²⁾ N. Bijdr. tot de kennis van de Geschiedenis van het Luth. in de Nederl. II 181.

lust is om te zien" ¹⁾? Dit is de kleine kant van die eenzijdige ontwikkeling der vrouw, doch deze heeft vele moeders ook in staat gesteld voor haar kinderen een voorbeeld te zijn van levend geloof. Zij, die een sieraad geweest zijn der menschheid door hun hoogstaand karakter, hebben meestal vrome moeders gehad. Wij zouden uit onze geschiedenis menige vrouw kunnen noemen, bij wie godsdienstig gevoel en verstand in schoone harmonie samenwerkten bij de opvoeding harer kinderen en wij hebben in een vorig hoofdstuk er op gewezen, dat, als wij met dankbaarheid aan Prins Willem I, den vader des vaderlands denken, wij dan Juliana van Stolberg, zijn moeder en opvoedster, niet mogen vergeten.

¹⁾ Willem Leevend I 109.

II.

DE VROUW IN DIENST DER BARMHARTIGHEID.

Barmhartigheid kan men wel niet een vrucht van het Christendom noemen, toch zal niemand ontkennen, dat de leer van Christus met haar gebod van naastenliefde de beoefening van deze deugd zeer heeft bevorderd. Bij meer dan ééne gelegenheid heeft Jezus zijn discipelen opgewekt om de armen en ellendigen te gedenken. De zorg voor weduwen en weezen heeft Hij hun opgedragen, doch hen bovendien nog op andere hulpbehoevenden gewezen, wier lot zij zich moesten aantrekken.

Wie hongerigen spijst, dorstigen te drinken geeft, vreemdelingen herbergt, naakten kleedt, gevangenen en kranken bezoekt, d. w. z. vertroost en helpt, bewijst den Heer zelf deze liefdediensten; zij worden rechtvaardigen genoemd, die het eeuwige leven zullen beërven, zooals het ook in de Bergrede wordt uitgedrukt: Zalig zijn de barmhartigen, want hun zal barmhartigheid geschieden.

De Christelijke kerk heeft het altijd van het hoogste belang geacht, dit voorschrift der liefde haren leden in te prenten. Tegen geen gebod echter is misschien meer gezondigd dan tegen dat, hetwelk leert den naasten lief te hebben als ons zelve. Onder hen, die er wel naar gehandeld hebben, zijn er velen, die in de eerste plaats dan dachten aan het eeuwige loon hun hiervoor toegezegd, doch in menig hart ook hebben de woorden van den Heiland weerklank gevonden en zijn zij een opwekking geweest om aan een innerlijken aandrang te voldoen.

De Katholieke kerk heeft aan de hierboven genoemde liefde-
werken nog het begraven van dooden toegevoegd en spreekt dan
van de zeven werken der barmhartigheid.

Men kan op tweeërlei wijze weldoen n.l. direct en indirect. In
het eerste geval wordt persoonlijk hulp verleend, aan wie dit noodig
hebben, in het tweede geval verschaft men daartoe de middelen.
Meer in overeenstemming met Jezus' gebod zou ik de eerste methode

willen noemen en zeker
getuigt deze nog meer
van een medelijdend hart
en een mededeelzame
hand.

Klein is uitteraard het
aantal in onze geschied-
bronnen voorkomende
namen van personen, die
dadens van barmhartig-
heid verricht hebben. Te
verwonderen is dit niet.
Het kenmerk toch der
ware barmhartigheid is
volgens het Evangelie:
„laat uwe linkerhand niet
weten wat uwe rechter
doet”, en bovendien is
het weldoen in naaste
omgeving zelden een ge-

Vervuld der armen nood,
Zo kneed gij zielen-brood.

Uit: Jan Luiken, Lof en oordeel van de werken
der Barmhertigheid, bl. 5.

beurtenis van algemeen belang geweest, waardig om opgeteekend
te worden.

Volgens den beroemden geleerde Lipsius zou de vrouw geen
barmhartigheid kennen, terwijl in de oudheid de niet minder beroemde
Aristoteles de meening verkondigde, dat, waar geen vrouw was, „de

behoefte zuchtte" ¹⁾. Wij behoeven niet te onderzoeken, wiens uitspraak de waarheid het meest nabij komt; hierop geeft de geschiedenis het antwoord. Ook de vrouw blijkt het gebod der naastenliefde ter harte genomen te hebben en dat juist van de vrouw altijd verwacht wordt, dat zij als de verpersoonlijking der dienende liefde onder de menschen zal verkeer en de wonden heelen, door den man geslagen, is op zichzelf reeds een sprekend getuigenis.

Vergelijkt men trouwens de werken der barmhartigheid met de gewone taak der vrouw, dan moet het ons wel treffen, dat deze voor een groot deel op haar terrein liggen. Wie konden beter voor het spijszigen en laven van hongerigen en dorstigen zorgen dan zij, aan wie dit werk in het huisgezin was toevertrouwd? Was het vervaardigen der kleederen en het toezicht daarop niet gewoonlijk aan haar opgedragen? Rustte niet de taak om vreemdelingen gastvrij te ontvangen en zieken te verplegen vooral op de vrouw?

Een enkel voorbeeld van vrouwelijke barmhartigheid moge hier volgen. Gravin Sophia († 1176), de gemalin van graaf Dirk VI is wel niet als Elisabeth, de landgravin van Thuringen, om haar vrome weldaden heilig verklaard, maar toch wordt ook van haar gezegd, dat zij niet alleen wijs was, maar:

„Haer herte was een grondeloes wael
van miltheyt ende van ontfarme
van soetheyt op die Gods arme" ²⁾,

en elders heet zij een tweede Dorcas.

Wij lezen van gravin Mathilde, de moeder van graaf Willem II, dat zij na den strijd bij Westcapelle in 1253 zich met haar gevolg naar het slagveld begaf om de gekwetsten op te zoeken en daar een „rijck salich wijf van Middelburch" vond, die eveneens daar

¹⁾ Van Beverwijck, Van de uutmementheyt des vrouwelicken geslachts. Dordrecht 1643 bl. 228, 252.

²⁾ Melis Stoke, Leyden 1699, bl. 52. Zie hiervoor bl. 6.

gekomen was om de gewonden te troosten en te laven en de dooden te begraven ¹⁾).

Elisabeth Hendriks, een weduwe te Gorinchem, dacht niet aan zichzelf, toen er in 1315/16 groote hongersnood heerschte. Zij deelde van haar koren uit, tot zij voor zichzelf bijna niets meer over hield, doch bij haar geschiedde daarop volgens het verhaal bijna hetzelfde

Ziet dat uws naastens laarenis
Uw eigen zielsverkwikking is.

Uit: Jan Luiken, Lof en oordeel van de werken
der Barmhertigheid. bl. 7.

wonder als eens bij de weduwe van Zarepta. De voorraad op haar korenzolder verminderde niet, doch vermeederde zoo, dat zij in staat was steeds een grooter aantal hongerigen te voeden ²⁾).

In Erasmus' grafrede op Bertha van Heyen leeren wij een weldadige weduwe te Gouda kennen, die zich wijdde aan een groot hospitaal en iederen Goeden Vrijdag dertien armen bij zich aan tafel liet aanzitten, na hun de voeten gewasschen te hebben ³⁾).

Begrijpelijk is het, dat het werk der liefdadigheid in de middeleeuwen vooral van de kloos-

¹⁾ Busken Huet. Land van Rembrand, I 276; Chronycke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslant, Leyden, Jan Severszoen, 1517, fol. CLXXI; Het Rechtsboek van den Briel, door Jan Matthyssen in: Oud Vad. Rechtsb. I 32.

²⁾ A. Kemps. Beschrijving der Stad Gorinchem en de Lande van Arkel. Gorinchem 1656, bl. 62.

³⁾ Busken Huet. Land van Rembrand. I 348.

ters uitging, die immers in het leven geroepen zijn omdat men meende daarin beter de geboden van het Christendom te kunnen opvolgen. Geen kloosterregel of de plicht der naastenliefde was daarin voorgeschreven. Vrouwen-, zoowel als mannenkloosters hadden hun vreemdelingenhuis of gastkamer, bestemd voor arme zwervelingen en pelgrims, die hier gratis enkele dagen verblijf konden houden. Niet alleen armen echter maakten van die gastvrijheid der kloosters gebruik, maar bij gebreke aan herbergen of gasthuizen moesten ook aanzienlijke reizigers meermalen daar hun intrek nemen. Geen bedelaars werden hongerig of dorstig weggezonden. Hulpbehoevenden van allerlei soort vonden daar een onderkomen om Godswil of tegen betaling.

De abdij Rijsburg o. a. was bekend om haar weldadigheid. Welke regels en voorschriften de juffers daar mochten verwaarloozen, niet de verplichting om wel te doen. In 1557 bij den heerschenden hongersnood werden er driemaal 's weeks meer dan 3000 menschen van het noodige voorzien. De aalmoezenierster deelde bij de poort de gaven uit, die bestonden in voedingsmiddelen, kleding, schoeisel, brandstof en geneesmiddelen en bezocht ook de huiszittende armen. Van de abdij Leeuwenhorst kan hetzelfde getuigd worden ¹⁾. Ook in minder rijke, ja zelfs arme kloosters werd naar vermogen gegeven; van de nonnen te Diepenveen wordt o. a. verteld, dat zij zoo noodig zelfs haar zaaikoren wegschonken.

Er waren ook geestelijke orden, die zich geheel wijdden aan de werken der barmhartigheid. Dit was o. a. sinds de 14de eeuw het geval met de Cellebroeders en Cellezusters, welke laatste ook wel broodzusters of zwarte zusters heetten. Tegen enkele voorrechten, haar door verschillende stadsbesturen toegestaan, moesten zij op zich nemen de zieken te bezoeken en te verplegen, bij dag en bij nacht daarvoor klaar te staan, ook als de kranken leden aan

¹⁾ Schotel. De abdij van Rijsburg bl. 277, 299; Römer. Kloosters en abdijen van Holland en Zeeland, I 125.

besmettelijke ziekten, waarbij men inzonderheid dacht aan de zoo gevreesde pest, in den volksmond de gave Gods genoemd. Zij moesten de dooden afleggen en begraven ¹⁾. Dit laatste wordt niet overal van de zusters geëischt, doch wij hebben hiervoor reeds gezien, dat vroeger de vrouw ook aan dat liefdewerk zich allerminst heeft onttrokken. Daaraan herinnert ons ook nog een strofe uit het bekende lied: „Het daghet in den Oosten”, als de jonkvrouw, niemand bereid vindende om haar geliefde dezen laatsten dienst te bewijzen, weenende heengaat en:

„Met sinen blanken swaerde
Dat si die aerden opgroef
Met haer sneeuwitten armen,
Ten grave dat si hem droech”.

Behalve de hiervoor genoemde orde hielden ook andere kloosterorden zich met ziekenverpleging bezig. Uitdrukkelijk is dit vermeld van het Clarissenklooster te Dordrecht en bij de hevige pestilentie in Juli 1573 werden uit het klooster S. Clara te Delft niet minder dan 600 dooden uitgedragen ²⁾

Als een bijzonderheid wordt meegedeeld, dat Geert Groote, die afzondering van de buitenwereld het beste middel tegen verleiding achtte, aan de bewoonsters van het Meester Geertshuis te Deventer verbood, kraamvrouwen te verplegen of als baker uit te gaan. Op vele plaatsen toch was dit het werk van bagijnen en dezen treffen wij ook, evenals de Cellezusters, aan in sterfhuizen om de dooden af te leggen, de lijkbaren met een zwart kleed en groene kruiden te dekken, de wacht daarbij te houden en de gebruikelijke gebeden te doen ³⁾.

De naam liefdezusters voor geestelijke verpleegsters is wel een

¹⁾ Bijdr. Bisdom Haarlem XXVII 56, 61.

²⁾ Bijdr. Vad. Gesch. en Oudheidk. R. III 3, bl. 12.

³⁾ Overvoorde. Archief van gasthuizen te Leiden, no. 747, 1002, 1097.

waardeerende en niet onverdiende betiteling. Ook van de godshuizen, die sinds de 13de eeuw hoe langer hoe meer naast de kloosters verrezen als toevluchtsoorden voor armen en ongelukkigen, was aan nonnen, als zusters van barmhartigheid, dikwijls de leiding toevertrouwd. Geen werk was haar dan te gering, geen moeite te groot, haar zelfopofferende liefde zag tegen niets op. Om een staaltje te

Een open deur en milde hand
Wenst elk in zijn vreemd'lings stand.

Uit: Jan Luiken, Lof en oordeel van de werken
der Barmhertigheid, blz. 9.

geven: in het in 1588 gestichte Maagdenhuis te Haarlem werden arme meisjes door de „Maechden van den Hoek" opgevoed en onderwezen in linnen en wollenaaien en speldenwerk. De kleding dezer kinderen uit den armsten stand moest door „de moeder van de lapmant" in orde gehouden worden. Waarlijk geen aantrekkelijk baantje blijkt het om vrouw of moeder van dit huis te zijn! Trijntge Baertouts had tenminste heel wat door te ma-

ken met „de arme, serige, luisighe kinderen, die sy ghehavent en gheholpen heeft als oft haer eigen kindere gheweest hadden", en ook van andere moeders, „jae al waeren 't oock Eedelejoffrouwen", lezen wij, dat „sy haer niet ontsaeghen de schurfde hoofden van de arme kinderkens te reynigen en dieselve uyt het ongedierte te

helpen" ¹⁾. Heel smakelijk mogen deze bijzonderheden niet zijn, het geeft ons een kijkje op de onzindelijkheid in die dagen, die ook elders dan te Haarlem heerschte. Het aantal kinderen, dat aan zeere hoofden leed, was vooral in weeshuizen groot en bij gebreke aan echte leprozen werd b.v. te Rotterdam het Leprooshuis ten behoeve van dergelijke patiënten gebruikt en hield de binnenmoeder er een geheime zalf op na om deze kinderkwaal te cureeren. Van hygiëne had men in de middeleeuwen en ook later nog heel weinig begrip. De beroemde zindelijkheid der hollandsche huisvrouw strekte zich zoover niet uit. De zuiverheid van het drinkwater liet in heel veel plaatsen alles te wenschen over. Was er al vrees voor besmettelijke ziekten, het gevaar van besmetting scheen men niet te achten en éénpersoonsledikanten of bedsteden waren luxe-artikelen, die zelfs bij pest overbodig schijnen geacht te zijn ²⁾.

De Hervorming bracht verandering ook in armenzorg en ziekenverpleging. Dat de goederen der opgeheven kloosters zooveel mogelijk bestemd werden voor kerkelijke en liefdadige doeleinden, soms ook voor het onderwijs, is als een erkenning te beschouwen van hetgeen door monniken en nonnen op dit gebied gedaan was. De nieuwe richting heeft dit werk willen voortzetten, maar welke personen moesten daarmee belast worden? Reeds lang hadden regenten en regentessen het bestuur over allerlei niet-geestelijke godshuizen, maar voor de eigenlijke werkzaamheden, de werken der barmhartigheid, zouden andere krachten gevonden moeten worden; want tot dusverre waren deze toch grootendeels door geestelijke zusters verricht. Er waren nu binnenvaders en binnenmoeders noodig voor tal van inrichtingen; wij hooren van breimoeders, naaimoeders, kinder- en meisjesmoeders in weeshuizen; bij zoogenaamde „houvrouwen" werden kinderen uitbesteed; voor de verpleging van zieken in de verschillende gast-, pest- en dolhuizen werden „joncwijven", d. w. z. dienstboden,

¹⁾ Bijdr. Bisdom Haarlem XXXV 283 vlg. 290, 292.

²⁾ Rott. Jaarb. X 150 vlg.

aangenomen. Het werk, tot dusverre om Godswil gedaan, moest nu betaald worden. Vele uitstekende elementen hebben ongetwijfeld onder al dit personeel geschild, voor wie de betrekking niet alleen een broodwinning was; maar toch geloof ik te kunnen vaststellen, dat vooral de verpleging der zieken er niet op was vooruitgegaan en de zwarte zusters en bagijntjes een ledige plaats hebben achtergelaten, in welke leemte pas veel later is voorzien.

Ook in het uitreiken van aalmoezen hebben de vrouwen zich niet onbetuigd gelaten. Tal van testamenten bewijzen dat; door hen, die rijk met aardse goederen gezegend waren, werden de „rechte” armen gewoonlijk niet vergeten en in de middeleeuwen vindt men daarin naast de vele kerken en kloosters, die rijkelijk bedacht werden, dikwijls ook hospitalen en andere godshuizen genoemd. Het geven van geld en goederen heeft ontegenzeggelijk meer blijvenden invloed gehad dan de stille liefdadigheid der barmhertigen. Fondsen zijn gevormd, waarvan de armen nu nog de vruchten genieten en rijke stichtingen zijn daardoor tot stand gekomen. Menig godshuis hebben wij ook te danken aan de schenking van een vrouw of van een echtpaar en vele namen van weldoeners en weldoensters, die op deze wijze liefdadigheid hebben uitgeoefend, zijn bekend geworden bij het nageslacht. Niet klein is hieronder het aantal namen van weldadige vrouwen, van welke ik een enkele hier wil noemen.

Haze Claesd. in het Paradijs stichtte omstreeks 1540 een Oudemannen- en vrouwenhuis te Amsterdam; het R. C. Maagdenhuis voor verweesde meisjes aldaar, een dertigtal jaren later opgericht, is aan Maria Laurens Spieghel en Aaltie Pieter Foppensd. te danken; het Koninklijke Weeshuis te Buren is een dotatie van vrouwe Maria, prinses van Nassau, gravin van Hohenlo, uit het jaar 1612; het burgerweeshuis te Middelburg en het Diaconieweeshuis te Franeker zijn eveneens door vrouwen gesticht; te Zwolle zijn verschillende liefdadige inrichtingen schenkingen van vrouwen en te Haarlem, Leiden en Rotterdam, om van andere plaatsen maar niet te gewagen,

is menig hofje, meestal ook voor vrouwen bestemd, een blijvende herinnering aan vrouwelijke barmhartigheid.

Is er vóór de hervorming veel gegeven, ook na dien tijd vloeiden liefdegaven overvloedig. Meer dan eens is er zelfs over te groote milddadigheid geklaagd. Vooral in de buurt van rijke en weldadige

T.L.

6

De krankheid word'er van verkwikt,
Als zich gezondheid tot hem schikt.

Uit: Jan Luiken, Lof en oordeel van de werken
der Barmhertigheid, bl. 18.

kloosters namen bedelarij en luiheid soms schrikbarend toe, kwalen, die ook in latere eeuwen de overheid handen vol werk hebben gegeven en de ware armen altijd zeer hebben benadeeld. Het vragen werd te gemakkelijk gemaakt, te weinig onderzoek werd er dikwijls gedaan.

Het weldoen op zichzelf werd door velen een goed werk geacht, maar aan bestrijding der armoede door verbetering van maatschappelijke toestanden dacht men nog

niet. Al werd er ook veel gegeven, toch schijnt vooral in de 18de eeuw een groote dorheid op het gebied der barmhartige werken te heerschen. Eigenaardig in dat opzicht is het, hoe weinig in werken der 17de en 18de eeuw over den plicht der naastenliefde gesproken wordt. Over het algemeen scheen men te denken, dat de armen er waren, opdat de rijken zich zouden kunnen oefenen in de deugd der wel-

dadigheid en heel gemakkelijk legde men er zich bij neer, dat God zoowel armen als rijken geschapen had. De stulpen der armen trad men slechts zeer zelden binnen en uit de dikwijls gebruikte uitdrukkingen: „arm maar eerlijk” en „eerlijke armoede”, sprak de verwondering van hen, die in elken arme een minderwaardig karakter vermoedden.

Behalve op Jan Luiken, die door de uitgave van zijn „Lof en oordeel van de werken der barmhertigheid” nog eens den nadruk op de in Mattheus XXV genoemde liefdewerken heeft willen vestigen, kunnen wij nog wijzen op de schrijfsters Wolff en Deken, wier hart het eer aandoet, dat zij naar de werkelijkheid of naar eigen fantasie ons een Christina de Vrij hebben geteekend, eene der meest sympathieke personen uit den roman Willem Leevend ¹⁾, wier medegevoel voor minder bedeelden zoo aardig spreekt uit de uitnoodiging aan het groentevrouwtje in den kelder om op hare kosten in de dessertkeuken boven kraamvisite te komen houden, wat met groote vreugde natuurlijk door de kelderbewoners werd aangenomen. „Och,” zegt Juffrouw de Vrij, „’t is immers alles geleend goed”!

¹⁾ Willem Leevend, 's Gravenhage 1784, I Brief XVIII.

III.

DE VROUW OP HET GEBIED VAN WETENSCHAP EN KUNST.

Maria Tesselschade is voor ons de verpersoonlijking van de algemeen ontwikkelde vrouw in de 17de eeuw, Anna Maria van Schuurman (1607—1678) van de geleerde vrouw in het algemeen. Van haar kon men zonder overdrijving spreken als van de „eenige” of „onvergelijkelijke” Schuurman. Aan deze buitengewone vrouw scheen alles te gelukken, waarvoor zij zich moeite gaf; door haar tijdgenooten werd zij beschouwd als het wonder harer eeuw, de nederlandsche Sappho, de tiende Muze, de utrechtische Pallas; haar naam was zelfs in het buitenland bekend. Vorstelijke personen en geleerden van heinde en verre kwamen haar bezoeken of traden met haar in briefwisseling. Het was alsof alle Muzen bij haar wieg gestaan hadden als goede feeën en Pallas Athene zelf haar peet was geweest. Nederland heeft alle recht om roem te dragen op deze stichtsche parel, van wie een harer lofredenaars bij haar portret schreef:

„Siet hier de wijste Maeght
Daervan de weerelt waeght;
Daervan de braafste man
Het slechtste niet en kan”.

Zij beheerschte de fransche, duitsche, engelsche, spaansche, italiaansche, latijnsche, grieksche en hebreuwsche taal volkomen; het duizelt ons, als wij lezen, dat zij op 18-jarigen leeftijd koptisch verstond, zelf een ontwerp maakte voor een ethiopische spraak-

kunst en zich toeleigde op arabisch, turksch, chaldeeuwsch, samaritaansch en perzisch.

In de geheimen van reken-, meet-, plant- en sterrenkunde, ja zelfs van anatomie drong zij door; in wijsbegeerte en theologie was zij zoo doorkneed, dat zij volgens veler meening een leerstoel in de godgeleerdheid geen oneer zou hebben aangedaan; zij hield zich bezig met geologie en geographie, met geschiedenis en staatkunde; logica werd met vrucht door haar beoefend, wat te opmerkelijker is, omdat de algemeene opvatting aan de vrouw het logisch denken ontzeide; rhetorica had zij niet tevergeefs bestudeerd en zij logenstrafte zoo de veronderstelling, dat het talent der vrouw in deze richting zich bepaalde tot woordenrijkheid.

In haar jonge jaren wijdde zij eveneens aan de schoone kunsten haar belangstelling en toonde voor alles meer dan middelmatigen aanleg, hetzij zij de pen, de teekenstift, het penseel of de graveernaald ter hand nam, of zij in hout sneed, in was boetseerde, met de schaar kunstige figuren knipte, borduurde of sierlijk op glas schreef. Zij bespeelde verschillende muziekinstrumenten, zong niet onverdienstelijk en enkele van haar gedichten in het nederlandsch, fransch en latijn zijn ons bewaard gebleven.

Hoe jammer, dat haar godsdienstige overtuiging en daaruit voortvloeiende levensbeschouwing oorzaak zijn geweest, dat zij met de haar zoo overvloedig geschonken talenten zoo weinig gewoekerd heeft. Had haar studie steeds in hoofdzaak ten doel gehad dieper door te dringen in de goddelijke waarheden, langzamerhand ging zij geheel op in mystiek en de schoone kunsten, die licht en poëzie brengen in het menschelijk leven, konden haar niet meer bekoren in de afzondering, waarin zij zich hoe langer hoe meer terugtrok. Zij hield slechts vast aan het Eéne noodige, waarnaast al het andere in haar oogen afgoderij werd. Haar innige vroomheid, zich uitende in haar handel en wandel, moeten wij eerbiedigen, maar wij betreuren het tevens, dat haar geest als het ware verstard is.

אני יהודה הוא שמי וכבודי לאחר לא אתי: *Ps. 42.*

חזרו לי לצר מעון לצוא פסח צרות לדושיעני פי סלעי
 ימצאתי אתה

Deut 29 29
 וְכָל הָעָם יָבִיטוּ אֶל הָאֱלֹהִים וְאָמְרוּ אֲמֵן
 וְכָל הָעָם יָבִיטוּ אֶל הָאֱלֹהִים וְאָמְרוּ אֲמֵן

عَلَّمَ مَعَهُ خَمْسَ عَشْرَةَ وَالْكَافُ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا إِذْ هَدَانَا لِهَذَا إِنَّكَ أَلَمْتَ الْغَافِلِينَ

اموس الرب منطهر من القوس شهادة الرب صادق علم الاطفال

ጥንዚሁ: በላዚላጠሐር: ርተፅ: ወያላተፈሠሐ: ሐሰ::

Soli Deo Gloria — Symb:
Ο Ήως ἕως ἑσπερας.
Anna Maria vā Schürmā

Uit: Schotel, Anna Maria van Schuurman, Aant. tegenover bl. 4.

dat vrouwen geen menschen zouden zijn. Al stelde zij haar niet boven den man, zooals de italiaansche schrijfster Lucretia Marinella, of gelijk aan den man, zooals de fransche Marie de Jars Gournay deed, zij meende toch de pen te moeten opnemen om in een latijnschen open brief aan te toonen, dat de vrouw even geschikt was voor de

studie als de man ¹⁾. Is zijzelf niet het levende bewijs voor deze stelling geweest? Het is zeker niet aan haar betoog te wijten, dat nog een paar eeuwen later die geschiktheid der vrouw in twijfel wordt getrokken.

Eén zwaluw maakt echter nog geen zomer en wij moeten bekennen, dat tot de 19de eeuw de vrouw heel weinig op wetenschappelijk gebied heeft beteekend; op dat der kunst meer, doch ook hier is het aantal der ware kunstenaressen klein en kunnen wij gewoonlijk slechts spreken van begaafde dilettanten.

Kan men bij de toenmalige opvoeding der vrouw iets anders verwachten? Een vrouw had veel meer wilskracht noodig om het tot dezelfde hoogte te brengen als een man van gelijken aanleg. Zij had bezwaren te overwinnen, die voor hem niet of niet in die mate bestonden. Welke weg stond de vrouw open om zich in wetenschap of kunst te bekwamen? Jonge mannen konden voor hun studie nederlandsche hoogeschoolen bezoeken en brachten om hun kennis uit te breiden meermalen een semester aan een buitenlandsche universiteit door; aanstaande kunstenaars stelden zich onder de leiding van een bekenden meester, werkten op diens atelier en maakten niet zelden kunstreizen. Aan de vrouw verleende de poort van onze hoogeschoolen geen toegang, in de werkplaats van den meester was geen plaats voor haar, van directe kennismaking met vreemde geleerdheid en kunst was zij bijkans uitgesloten. Alleen privaat onderwijs stond haar ten dienste, dat òf meestal kostbaarder òf eenzijdiger was. Geboren te worden als dochter van een geleerden vader of te behooren tot een kunstenaarsfamilie gaf bijna de eenige kans aan de vrouw op ontwikkeling van haar natuurlijke gaven voor kennis of kunst. In andere kringen achtten de ouders dit gewoonlijk heel weinig in het belang hunner dochters. Haar eigenlijke bestemming immers leidde niet in die richting; de plichten, die haar wachtten, waren dikwijls

¹⁾ Schotel, bl. 70. Aant. bl. 14.

moeielijk daarmee overeen te brengen. Voor haar moesten in den regel wetenschap en kunst bijzaak blijven, voor den man konden zij hoofdzaak zijn. Een professor, een kunstenaar kon zich, zonder nadeel voor zijn werk, de weelde van een groot gezin veroorloven, van de schilderes Rachel Ruysch deelen de biografen als een bijzonderheid mee, dat zij als moeder van tien kinderen nog tijd en lust had om het penseel te hanteeren en ook van Maria Sibylla Merian wordt het vermeldingswaardig geacht, dat zij „onder het kinderen en onder den last der huiselijke zorgen” volhardde in de liefde tot de schilderkunst¹⁾. De meeste vrouwen, die zij het dan ook een bescheiden plaats op het gebied van wetenschap of kunst hebben ingenomen, zijn ongehuwd geweest.

Voor de vrouw bestond er tenslotte geen prikkel om zich op de wetenschap toe te leggen, daar zij feitelijk geen enkele betrekking van wetenschappelijken aard kon bekleeden; bij de kunst kon er meer van vrije mededinging sprake zijn en werd zij door vooroordeelen niet zóó achteruit gezet.

Kennis van latijn, tenminste van meer dan het gewone kerklatijn, waarmee in de middeleeuwen de meeste kloosterzusters vertrouwd waren, was in vroeger eeuwen dikwijls voldoende om een vrouw den eertitel „geleerd” te doen verwerven. De eerste abdis van Rijnsburg Cunira († 1169) heet geleerd en welsprekend²⁾. Isabella Nicolai, de mater van S. Aagten te Delft en Johanna Othonia van Gent, beiden in de 16de eeuw, worden geleerd genoemd. In lateren tijd wekte kennis van het grieksch nog meer bewondering op en het ging hier als in sommige fransche kringen ten tijde van Molière, wat deze hekelde in zijn „Les femmes savantes”, als hij die savantes bij de kennismaking met den dichter-geleerde Vadius opgetogen laat uitroepen:

¹⁾ Weyerman, Het leven der nederl. konstschilders en konstschilderessen III 59.

²⁾ Kluit, Historia etc. I 121.

Anna Maria à Schuurman, door haar
zelve geteekend en gegraveerd.

Uit: Atlas van Stolk.

Margaretha Godewijck.

Uit: M. Balen, Beschrijvinge der stad
Dordrecht, tegenover bl. 202.

Maria Tesselschade.

Naar het origineel van Hendrik Goltzius.

(Philaminte à Bélise)

Du grec! ô ciel! du grec! Il sait du grec, ma soeur!

(Bélise à Armande)

Ah! ma nièce, du grec!

(Armande)

Du grec! quelle douceur!

(Philaminte)

Quoi! monsieur sait du grec! Ah! permettez de grâce

Que, pour l'amour du grec, monsieur, on vous embrasse.

Acte III, Scène V.

In de 17de eeuw trokken b.v. Catharina en Wilhelmina Oem te Dordt en Franske van Doyem in Friesland de aandacht door haar kennis der klassieken en na Anna Maria van Schuurman mogen wij Margaretha Godewijck (1627—1677), de dortsche parel, niet vergeten, wier lof door tal van dichters is gezongen en wier kunstverzamelingen en kabinetten met schelpen door velen bewonderd werden. In kennis der moderne en klassieke talen streefde zij haar voorgangster op zij en in kunstvaardigheid komt zij haar ook nabij. In de oostersche talen had zij het echter niet verder gebracht dan de kennis der hebreuwsche letters ¹⁾. In de 18de eeuw had Anna Elisabeth Buma te Ysbrechtum vooral aan haar grieksche studiën den naam van „geleerde juffer” te danken; Johanna Corleva gaf een Redeneerende spraakkunst uit en een Schat der nederduitsche wortelwoorden (1741), doch overigens hebben de taalkundige studiën der vrouwen niet veel vruchten gedragen.

Een enkele vrouw heeft zich gewaagd aan sterrenkunde, zooals b.v. Maria Petronella van Elter, geb. Woesthoven (1760—1838), of aan mathesis, zooals Agnes Waeywel, die in 1717 een verdediging uitgaf van een door haar vader geschreven mathematisch werk. Kennis der natuur spreekt uit het in 1723 door Johanna Helena Graaft uitgegeven en geïllustreerde werk over plantkunde en de naam van Maria Sibylla Merian (1647—1717), een duitsche van geboorte, heeft

¹⁾ M. Balen, Beschrijvinge der stad Dordrecht, bl. 203.

voor Nederland beteekenis door haar studie van het leven der in Suriname voorkomende insecten, waarvan zij de resultaten heeft neergelegd in een werk met vele door haar geteekende afbeeldingen. Ten slotte kunnen wij nog wijzen op Titia Brongersma, wier lust in oudheidkunde en geschiedenis, na haar bezoek in 1685 aan de hunnebedden, geleid heeft tot een betere kennis daarvan. Wij zullen het echter hierbij laten, want een opsomming van tamelijk onbekende grootheden zegt ons zoo weinig.

In een vorig hoofdstuk hebben wij de belangstelling der vrouw in zaken den godsdienst betreffende besproken. Niet alle vrouwen hebben zich aan den ouden regel gehouden:

„'t En is geen vrouwenwerck te spreken in de kerck
Of elders in 't gewoel: haer vought alleen de spoel” ¹⁾.

Mocht zij den kansel ook niet betreden hebben, „elders in 't gewoel” heeft zij zich menigmaal doen hooren. Als theologen hebben zij echter geen groote beteekenis gehad. Zuster Hadewijchs leer is niet blijven voortleven; de denkbeelden door de dweepzieke Antoinette de Bourignon verkondigd vonden weinig weerklank en haar goddelijke zending weinig geloof ²⁾. In het laatst der 17de eeuw heeft men in Zeeland een beweging gehad van zoogenaamde Antimonianen, Verschooristen of Hebreeuwen, waarbij zich vele vrouwen aansloten. Zekere Margaretha of Grietje van Dijck trad onder hen als leerares op en hield somtijds godsdienstige twistgesprekken, waarbij vurigheid en heftigheid, naar het schijnt, moesten goedmaken, wat er aan logica ontbrak. Naast, later tegenover haar, leeraarde juffrouw Dina Jansd., die bekend stond als profetes der Separatisten, Hebreeuwen en Hattemisten en veel toeloop had om haar orakelspreuken. Dezelfde mystiek, die vóór de Hervorming zuster Bertken, Geertruida van Oosten en Liduina van Schiedam soms in zielsverrukking bracht en

¹⁾ Van Beverwijck II 107.

²⁾ Zie bl. 25.

haar goddelijke openbaringen had doen verkondigen, bleef ook na dien tijd haar aanhangsters behouden. Zoo deed Marguérite de la Mère de Dieu te Delfzijl in 1587 van zich spreken door haar wonderen en profetieën, Anna van Medem te Amsterdam in 1646 en 1660 door haar openbaringen. Tal van godsdienstige werken in proza en poëzie zijn afkomstig van vrouwen; getheologiseerd is er in de 17de en 18de eeuw ook voortdurend door het zwakkere geslacht, doch gelukkig heeft de vrouw zich toch meer op de praktijk dan op de theorie van het christendom toegelegd. Tot de enkele uitzonderingen op dezen regel behooren nog Maria Dentièrre van Doornick, die in 1539 een franschen open brief uitgaf, gericht tegen de Turken, Joden, ongeloovigen, valsche Christenen, herdoopers en Lutheranen ¹⁾; de hiervoor genoemde Mej. de Bourgignon, een veelschrijfster, hield er een eigen drukpers op na om haar werken gemakkelijker in het licht te kunnen geven; van Elisabeth van Harwarden verschenen in 1749/50 godgeleerde werken en Josina Carolina baronesse van Lynden, gehuwd met den amsterdamschen predikant Buurt, gaf godsdienst-onderwijs aan jongelieden, overtuigd, dat „la vérité n'est qu'une, soit dite par femme ou par homme" en van haar verscheen in 1770 een Logica of redeneerkunde en in 1775 een Kort begrip der beschouwende godgeleerdheid.

Een vak, waarin de vrouwen in vorige eeuwen ook niet onervaren geweest zijn, is de praktijk der geneeskunde. Bij de Germanen was de geneeskunde geheel in haar handen en ook in de middeleeuwen treffen wij de vrouw op dit gebied aan. Maar Nederland had geen Salerno, aan welks medische hoogeschool niet alleen vrouwen studeerden, maar ook vrouwelijke professoren onderwijs gaven; de nederlandsche vrouw was geheel aangewezen op eigen studie en voor haar gold alleen de regel, dat ondervinding de beste leermeesteres is. Haar oudste geneeswijze mag bestaan hebben in

¹⁾ Van Beverwijck II 75.

bezweringsformules en gebeden, middelen, waartoe velen nog lang hun toevlucht hebben genomen, maar naast een bagijntje, dat in het laatst der 16de eeuw te Amsterdam bekend geweest schijnt te zijn om haar „aflesen” ¹⁾ van brandwonden, staan vrouwen, die het in kennis der artsenijskunde werkelijk ver gebracht hadden. Kranken-verplegen en -behandelen gingen hand aan hand en vulden elkaar aan. Kon de vrouw op dit laatste gebied zich niet beroepen op illustre voorbeelden? De Moeder Gods en vele vrouwelijke heiligen hadden immers even groote macht om zieken te genezen als Gods Zoon en tal van mannelijke heiligen. In alle kloosters was zorgvuldige verpleging der zieken voorgeschreven; alle hadden oorspronkelijk hun eigen genees- en artsenijsbereidkundige, ook de nonnenkloosters. Hildegardis, de abdis van Rupertsberg bij Bingen, schreef in de 12de eeuw twee geneeskundige werken ²⁾ en al hebben nonnen het bij ons niet zoover gebracht, toch blijkt uit meer dan ééne bron, dat de geneeskunde door haar niet verwaarloosd is. De abdij Leeuwenhorst deelde aan zieken niet alleen versterkend voedsel maar ook geneesmiddelen uit; in de rekening van 1516 worden o. a. verantwoord „zuethout, zennbladen, dryakel en pestilentiepillen” ³⁾, de infirmiermoeder van de abdij Rijnsburg wordt in 1497 een ervaren „apothecarse” genoemd ⁴⁾. De zusters van Marienpoel hielden er al een zeer eenvoudige therapie op na, bestaande in laxeer en aderlaten. Het gebruik van dit tweetal afleidingsmiddelen werd bepaald door de teekenen van het sterrenbeeld den dierenriem. Vertoonde de waterdrager zich, dan was het tijd om de beenen te laten en een laxeermiddel in te nemen, kwam de visscher te voorschijn, dan mocht een aderlating op de voeten beproefd worden ⁵⁾ enz. Wij mogen bij de

¹⁾ Bijdragen Bisdom Haarlem XVII 265.

²⁾ Jaarboekje Alberdingk Thijm 1895, bl. 257.

³⁾ Römer II 31,91.

⁴⁾ Schotel bl. 312.

⁵⁾ Römer II 89/90.

beoordeeling van deze geneeswijze echter niet vergeten, dat b.v. in 1519 te Rotterdam van een aspirant-chirurg o.a. ook geëischt werd te weten „waer die maen, in wat teycken, ende oft guet laten is dan niet”. Dit aderlaten geschiedde waarschijnlijk in vele kloosters oorspronkelijk door de nonnen zelf; in het fransche klooster Paraclitus was dit o. a. voorgeschreven, opdat de zusters geen heelmeeester noodig zouden hebben ¹⁾).

Clara Elizabeth, gravin van Manderscheydt-Blanckenheim, kanonikes in de rijksabdij Thorn, die in 1688 in den reuk van heiligheid stierf, een weldoenster der armen, trok zich vooral het lot der zieken aan. Van haar lezen wij ²⁾, dat zij er een „kostelijcken winckel van alderley droggen ende drancken” op na hield, waaraan zij 's jaars wel 200 à 300 rijksdaalders besteedde ten behoeve van arm en rijk. Zij had dan ook een drukke praktijk! Vijftig of meer zieken wachtten soms voor haar kamer om geholpen te worden en moesten dan eerst verklaren, dat zij „bij geen tooverkunstiche waren geweest om ongoddelijke geneesmiddelen te soecken”. Wie geen baat bij dokters had gevonden, werd soms door haar genezen. Vooral schijnt zij ervaren geweest te zijn in het behandelen van wonden en na den hevigen brand van 31 Mei 1665 te Roermond kwamen velen, die deerlijk gebrand waren, tot haar om hulp.

Een grooten naam als geneeskundige had ook een amsterdamsche bagijn in de 17de eeuw. Al bestond haar praktijk eveneens in hoofdzaak uit armen, toch kwamen ook patienten van hooger stand — zelfs uit andere plaatsen — tot haar en zoo'n roep ging van haar „mesteren” uit, dat volgens haar zuster „d'armen uit het gasthuis van Rome noch tot ons sullen coomen” ³⁾).

Twee Maagden van den Hoek te Haarlem stonden omstreeks

¹⁾ Jaarboekje Alberdingk Thijm 1895 bl. 258.

²⁾ Habets en Flament, De Archieven van het kapittel der hoogadellijke rijksabdij Thorn II, LIV vlg.

³⁾ Bijdragen Bisdom Haarlem XXXV 440.

dienzelfden tijd bekend om haar behandeling en genezing van „quaetseer, schorfde hoofde, swerende vinghers ende 't vlees dat verbrant was" ¹⁾. De bereiding van zalf speelde een groote rol bij de behandeling van zieken door vrouwen. Zoo ging er in de 15de eeuw eens de mare te Delft, „datter een meestersche gecomen (was), die lazarusche gesont maecte" ²⁾, vermoedelijk door middel van pleisters of zalf; de moeder van het leprooshuis te Rotterdam bezat een geheime zalf tegen hoofdzeer; Mayken, de vrouw van A. Willems te Aardenburg, die in 1537 geld ontving voor het cureeren van een been, evenals Margrieta, de weduwe van Willem Blic, in 1583 ³⁾ zullen ook wel gebruik gemaakt hebben van zalf. En aan zalf als geneesmiddel moeten wij alweer denken bij de enkele vrouwen, die zich naam gemaakt hebben als oogheekundigen.

Van Beverwijck (II bl. 127 vlg.) doet een heel romantisch verhaal van Hildegardis, gemalin van Karel den Groote, die een tijdlang een algemeen bekende doctores te Rome geweest zou zijn, den steen verdreef, waterzucht en koorts genas, doch vooral met goed gevolg door ooglijders werd geraadpleegd. Moeten wij dit verhaal tot de legenden brengen, in 1693 treffen wij te Rotterdam werkelijk een oculiste aan ⁴⁾ en in 1772 stond ook de stedelijke regeering te Groningen aan een vrouw toe de oogheekunde uit te oefenen ⁵⁾.

Een zalf- en pleisterverkoopster ten slotte leeren wij kennen uit een opschrift te Amsterdam:

Hier woond Rachel, de vrouw van Mozes Polak,
Sij verkoopt ivore en houten kammen, zilver strooizand en lak,
Ook swarte pleistertjes voor de meissies om de tandpijn te stillen,
Als ook Neurenburger zalf en oprechte Frankforter pillen ⁶⁾.

¹⁾ Bijdragen Bisdom Haarlem, XX 125 en hiervoor bl. 34.

²⁾ Verwijs en Verdam, Middelnederl. Woordenboek IV 1331 op meestersse (2).

³⁾ Vorsterman van Oyen, Geschiedenis van den Disch, later het Burgerweeshuis te Aardenburg, bl. 10, 11.

⁴⁾ Rott. Jaarboekje, IV 150.

⁵⁾ Gron. Jaarboekje 1900, 33.

⁶⁾ Van Lennep en Ter Gouw, Het boek der opschriften, bl. 272.

Welke kwalen genezen werden door Elisabeth de Mora, „Medicinae doctoresse”, die in 1697 vergunning kreeg een maand lang te Groningen de praktijk uit te oefenen, vermeldt de geschiedenis niet en evenmin voor welke kwaal Cats als jong advocaat genezing zocht, als hij schrijft in zijn Tweeëntachtigjarig leven:

„Toen ginck ick even selfs een vreemden handel drijven,
Ick nam tot mijn behulp oock raet van oude wijven”.

Met de opheffing der kloosters nam de beoefening der geneeskunde door vrouwen sterk af; alleen in het gezin werden met behulp van de onontbeerlijke huisapothek door de meeste vrouwen nog allerlei kwalen behandeld. De betere opleiding der medici, met wie de vrouw met haar weinig schoolsche kennis niet kon concurreren, had haar van dit terrein, waar zij zich een klein plaatsje veroverd had, toch al gaandeweg veel doen verliezen en zelfs nonnen hadden zich niet altijd meer met de medische hulp van medezusters beholpen. Eén onderdeel bleef haar evenwel toevertrouwd — de verloskunde. Sinds onheuglijke tijden is de „wise” vrouw, vroedvrouw of vroedmoer, te Amsterdam stuurman van de Volewijk geheeten, als verloskundige opgetreden en tot de 18de eeuw was het voor haar een goede tijd, want in een recht geordende maatschappij konden haar diensten onmogelijk gemist worden en concurrentie van mannen had zij niet. In 1463 zat de stedelijke regeering te Leiden met de handen in het haar, toen men daar niet kon beschikken over de hulp van een bekwame vroedvrouw en de twee stadsdoctoren, die uitgingen om er eene te zoeken, waren blij eindelijk te Antwerpen eene gevonden te hebben ¹⁾. Blijkens stedelijke ordonanties uit de 16de eeuw, waarbij haar rechten en plichten nauwkeurig omschreven werden, kreeg zij een aanstelling van het plaatselijk bestuur, moest daarvoor arm en rijk helpen en ook in tijden van

¹⁾ Thesauriersrekening van Leiden.

pest voor de kraamvrouwen klaar staan. Zij zelf leidden haar opvolgsters op; moer Cornelis te Kampen b.v. nam in 1543 op zich nog een jaar haar dienst waar te nemen, maar onderwijl Grietken Bogemakers, „de neyster”, in haar vak te bekwamen en aan deze de door haar gemaakte aantekeningen over te doen; Grietken verplichtte zich op haar beurt drie opvolgsters op te leiden ¹⁾. Dit was alle onderwijs, dat vroedvrouwen ontvingen; daarnaast putten zij haar wijsheid uit de zoogenaamde Rozegaarden of vroedwifboeken. In 1529 verscheen te Antwerpen reeds in tweeden druk een vertaling van Eucharicis Rösslins „Der Swangere Frauen und Hebammen Rosegarten” (Strassburg 1513). Handboeken van deze soort zijn meer dan twee eeuwen de voornaamste vraagbaak onzer vroedvrouwen geweest. In 1691 kwam een „Spiegel der vroedvrouwen” te Amsterdam uit van de hand van Justina Dittrichs, genaamd Siegesmund, ordinair-vroedvrouw aan 't keurvorstelijke hof van Brandenburg ²⁾, en een zeer bekend leerboek schijnt geweest te zijn „Der koninginne vroedvrouw” van Loyse Bourgoise ³⁾.

Dr. Pieter van Foreest, de lijfarts van prins Willem I, spreekt met grooten lof over zekere Heyltje of Hoyla, van wie men zou kunnen zeggen „nomen est omen”; zij had een drukke clientèle onder de voornaamste Delftsche dames ⁴⁾. Een eeuw later had Jenneke van Doren te Arnhem zoo'n goeden naam, dat zij tweemaal door den keurvorst van Brandenburg ontboden werd om zijn gemalin, de dochter van Prins Frederik Hendrik, bij te staan ⁵⁾.

De vroedvrouw bekleedde een gewichtigen post. De Katholieke Kerk had aan haar de bevoegdheid verleend den nooddoop toe te dienen. In den tijd der godsdienstvervolging in de 16de eeuw werd haar door de overheid ook scherp op het hart gedrukt aan te geven,

¹⁾ Bijdragen tot de geschiedenis van Overijsel VIII 125 en 127.

²⁾ Cat. der bibliotheek der Ned. Maatsch. tot bevordering der geneeskunst.

³⁾ Schotel, Het oud-Hollandsch huisgezin der 17^e eeuw, bl. 23.

⁴⁾ Bijdragen Vad. Geschiedenis en Oudheidkunde, 3^e R., V 263/4.

⁵⁾ Van Hasselt, Kroniek van Arnhem, bl. 269.

welke kinderen niet of kettersch gedoopt werden. De Hervormde Kerk erkende natuurlijk den nooddoop niet en de provinciale synode van Overijsel o. a. besloot in 1602 de hulp der Gedeputeerde Staten in te roepen om dit nog voortwoekerende misbruik te keeren, „nademaal die doop, van vrovrouwen geschiet, geenen doop maer een onthielinge van den doop geachtet wort” ¹⁾. Ook behoorde het tot haar plichten om te zorgen, dat de geboorte van onwettige kinderen niet verheimelijkt werd en om de ongehuwde moeders bij de verlossing dringend den naam van haar verleider af te vragen. Voor deze bijzondere gevallen stelden vroedvrouwen wel haar eigen huis beschikbaar en tegen een goede fooi werd dan menigmaal stilzwijgen gekocht. Verloskundigen, die tevens kopster waren, zijn niet zeldzaam.

In de 18de eeuw begon men aan de opleiding der vroedvrouw meer zorg te besteden en deze in de steden aan de stadsdoctoren op te dragen. Een examen werd van haar geëischt, vóór zij een aanstelling kon verkrijgen. Te Amsterdam voerde daarom sinds 1712 een vroedvrouw naast haar naam het zegel van het collegium medicum. Haar bord bestond daar gewoonlijk uit een vrouwelijk ruitvormig schild met allerlei toepasselijke symbolen versierd, of een uithangbord met sprekende namen als De Volewijk of Het verlangend Hert ²⁾ en ook kon men daar boven de deur van een verloskundige lezen:

God is mijn hulp. Komt er eenigh ongeval,
Elk weet hieraan, waar hij mij vinden sal ³⁾.

Die betere opleiding is wel de menschheid doch niet den stand der vroedvrouwen ten goede gekomen. Vroedmeesters traden als haar concurrenten op en ontnamen haar juist het meest winstgevende gedeelte harer praktijk, de aanzienlijke dames. Geheel verdrongen van dit terrein zijn zij echter nooit.

¹⁾ Reitsma en Van Veen, Acta der prov. en part. synoden V 259.

²⁾ Van Lennep en Ter Gouw, De uithangteekens I 108.

³⁾ Van Lennep en Ter Gouw, Het boek der opschriften, bl. 298.

Naast de vrouwen, die werkelijk op het gebied der geneeskunde verdienste hebben, staan er veel meer, die zich met kwakzalverij bezig hielden en niet ten onrechte beklagden ernstige medici zich over dat meedokteren en het gebruik maken van allerlei huismiddeltjes ook voor niet onschuldige en gemakkelijk te herkennen kwalen. Dr. Van Foreest steekt zijn ongunstig oordeel over deze hebbelijkheid niet onder stoelen en banken. Het is hem niet kwalijk te duiden, als hij heftig uitvaart tegen de behandeling door eenige vrouwen op een krankzinnige toegepast, wien zij ter genezing een gloeiend heete beddepan op het hoofd hadden gedrukt ¹⁾. Te Delft waren volgens hem omstreeks 1557 verschillende vrouwen, vooral nonnen, die de geneeskunde beoefenden, ja er was één non, die ook bij de aanzienlijkste en rijkste vrouwen een grooten naam had ²⁾. Al die vrouwen stelt hij op één lijn met kwakzalvers, empirici en uroscopen. Twee eeuwen later liet Betje Wolff zich even minachtend uit over „dat afzichtelijk getal ouwe wijven, een corps, waarvan de chefs altoos bakkers, minnes, vroedvrouwen en die rampzalige huisdoctoressen zijn” ³⁾. Eigenaardig is zeker het contract, 15 Juni 1573 tusschen Dirckgen Dircxd. te Leiden en een patient gesloten, waarbij de eerste verklaarde genoeg te nemen met de helft van het honorarium, zoo de patient kwam te sterven ⁴⁾. Zulke overeenkomsten werden echter eveneens door haar mannelijke collega's getroffen.

Alchemie en geneeskunde zien wij samengaan bij Syberich Willems, de moeder van de bekende Duveke, minnares van Christiaan II van Denemarken. Dat Syberich de vertrouwde raadvrouw des konings was, werd voor een deel toegeschreven aan haar kennis van bijzondere geneesmiddelen. In 1521 werd voor haar aan een apotheker te Amsterdam betaald f52 voor „viel materialia thot

¹⁾ Bijdragen Vad. Gesch. en Oudheidk. 3de R., III 13.

²⁾ Ibidem, V 263/4.

³⁾ Brieven van Betje Wolff en Aagtje Deken, bl. 99.

⁴⁾ Oud-Holland, XX 96.

KOPSTER

Zet jy de heppen maar, net dikke Piet tot Tryn
 Ik sleep de rhyemen vast, het heel heel zureeren.

En word Igu, slau, en help't geen vuerfcheitheid noch wyen
 Dan zal ik aenforde met myn fnydeling haer klyfgeen.

de appoteka" ¹⁾). Door haar geheime middelen kon zij, naar men zeide, van den koning alles gedaan krijgen, zoo hij maar niet meer dan 10 mijlen van haar verwijderd was. Het volk hield haar voor een tooverheks en stelde zich haar voor te midden van allerlei geheimzinnige potjes en pannetjes, wat geheel in den geest van dien tijd was. De ingrediënten, die men zich gewoonlijk in de heksenkeuken dacht als toover- en minnedranken, heksenzalf enz., wijzen er op, dat men geneeskunde met bovennatuurlijke kracht in verband bracht, tevens, dat men het bereiden van geneesmiddelen, zij het ook duivelsche, een vrouwelijke bezigheid achtte. Waarzegsters, die o. a. tevens kopster waren, treft men meermalen aan en dezelfde rotterdamsche, die in 1660 voor waarzeggerij terechtstond ²⁾, bekende ook, dat vele vrouwspersonen tot haar kwamen om zich te laten koppen en uit haar bloed te zeggen, welke vrijers zij hebben of krijgen zullen. En de kopster schijnt maar al te dikwijls tevens als koppelaarster dienst te hebben gedaan.

Overmatige lof bij halve kennis heeft dikwijls tot zelfoverschatting geleid; hij kweekte vrouwen, die zich te goed achtten voor de gewone vrouwelijke bezigheden, te pas en te onpas quasi-diepzinnige onderwerpen ter sprake brachten, haar afkeer van het huwelijk luide verkondigden, schijnbaar wars waren van alle behaagzucht en soms in uiterlijk trachtten zooveel mogelijk op den man te gelijken, vrouwen, die in allen ernst schijnen gemeend te hebben, dat, zoo zij maar eerst de professorale verstrooidheid in pacht hadden, de wijsheid van zelf wel zou komen. Dit type is door de schrijfsters Wolff en Deken geteekend in Juffrouw Cornelia Hartog, volgens beschrijving, lang, mager, met een „manlijk” voorkomen en grove, zware, onaangename stem; zij verfoeit vrouwelijke handwerken, is het tegendeel van netjes en ervaren in vele „onvrouwelijke” kundigheden, waaronder de schrijfsters haar philosophische beschouwingen en kennis der algebra

¹⁾ Bijdragen en Meded. van het Hist. Gen. te Utrecht, XXXVI 26.

²⁾ Dl. I 86.

schijnen te rekenen ¹⁾. Die slordigheid was Betje en Aagje een doorn in het oog! De laatste spreekt van „zotte savante slordevodden” en haar nicht, de weduwe van Crimpen, getuigde na den dood der beide vriendinnen, dat op haar niet van toepassing was het verachtelijke spreekwoord „geleerde slonzen” ²⁾. Die ongunstige beteekenis van „savante” is wel een gevolg van Molières geestige en beroemde comédie „Les femmes savantes”, aan wiens teekening de savante ook de bril verschuldigd zal zijn, zonder welke men zich haar een paar eeuwen later nog niet kon voorstellen. En de blauwkous is van de savante een oudere zuster. In 1400 schijnt er te Venetië reeds een vereeniging van weetgierige dames geweest te zijn, die den naam droeg Delle calza (van de kous); in 1780 heeft Lady Montague te Londen de Blue-socking club opgericht voor heeren en dames, die wetenschap en letterkunde beoefenden. Een kenteeken zou daar werkelijk het dragen van blauwe kousen geweest zijn! De fransche bas-bleus, de duitsche Blaustrümpfe en de nederlandsche blauwkousen zijn hiervan de nakomelingen.

Meer diensten dan deze soort bewonderaars van geleerdheid hebben die vrouwen aan de wetenschap bewezen, welke de beoefening daarvan in anderen hebben trachten te bevorderen. Ik noem hier Jacoba van Heinsberg-Loon, van 1446 tot 1451 rectrix en gubernatrix van Thorn, in 1466 in het klooster Bethanië bij Mechelen overleden. Zij liet o. a. een drukpers na met haar materiaal, waaronder platen op hout en op steen gegraveerd om daarnaar prenten af te drukken. Daaruit blijkt, dat in 1466 in Bethanië en misschien nog vroeger te Thorn een drukkerij van boeken, platen en prenten bestond en deze abdis schijnt dan de eerste geweest te zijn, die de boek- en plaatdrukkerij in België heeft ingevoerd ³⁾. Erasmus noemt

¹⁾ Sara Burgerhart. Brief XXVI en LXVIII.

²⁾ Brieven van Wolff en Deken, bl. 361 en 418.

³⁾ J. Habets. De Archieven van het kapittel der hoog adellijke rijksabdij. Thorn I, LXIII—IV.

Anna van Borselen als een bevorderaarster der wetenschap; onze landvoogdes, koningin Maria van Hongarije, wordt in dit opzicht geprezen; verschillende abdissen hebben rijk begaafde mannen in staat gesteld de wetenschap, doch nog meer de kunst te dienen. Het Athanaeum van Deventer was in hoofdzaak een schenking van Anna van Twickel in 1584; Maria Duyst van Voorhout, vrouwe van Renswoude, liet in 1754 haar geheele vermogen na aan het ambachtskinderhuis te Utrecht en de weeshuizen te Delft en Den Haag om jongelui met aanleg in de gelegenheid te stellen een opleiding te genieten in wiskunde, teeken-, schilder- en beeldhouwkunst en andere vrije kunsten.

Op het gebied der zoogenaamde zeven vrije kunsten, n.l. grammatica, dialectica of logica, rhetorica, musica, arithmetica, geometria en astronomia heeft de vrouw dus wel een zeer bescheiden plaats ingenomen. Alleen voor de muziek mogen wij een uitzondering maken, zooals wij later zullen zien. Voor het overige schijnt de vrouw zich meer aangetrokken gevoeld te hebben tot de kunst dan tot de wetenschap. Van de beeldende kunsten heeft zij niet zonder talent de schilder-, teeken- en graveerkunst beoefend. Anna Maria van Schuurman wordt ook als beeldhouwster geroemd, doch bepaalde zich tot kleine voorwerpen gesneden in hout, marmer en ivoor. Haar voorbeeld schijnt niet tot navolging geprikkeld te hebben. Tot de vrouwelijke handwerken, als aardig tijdverdrijf, behoorde een tijdlang ook het boetseeren in was. Overdreven lof is dikwijls toegezwaaid aan het werk van zeer middelmatige schilderessen en daaraan is het zeker te wijten, dat er maar een enkele is, aan wier roem de kritische tijd niet heeft geknaagd. De bewondering van Albrecht Dürer omstreeks 1520 voor het jonge antwerpsche schilderesje Susanna, de dochter van meester Gerhard, van wie hij getuigt, dat het „een groot wonder is, dat een vrouwspersoon zooveel maken kan” ¹⁾ is

¹⁾ Busken Huet, Land van Rembrand I 526.

de grondtoon van veler lof voor vrouwenwerk ook in de volgende eeuwen.

De oudste schilderessen, van wie we gewag gemaakt vinden, schijnen zich voornamelijk toegelegd te hebben op het verluchten of illumineeren, later tooverde haar penseel liefst bloemen en vruchten op doek of papier.

De geschiedschrijver Guiccardini noemt in de eerste helft der 16de eeuw een Susanna, zuster van Lucas Hurembout te Gent, zeer bekwaam „besonder in 't kleyn werc ende in 't verlichten” ¹⁾. Die voorkeur voor kleine kunst mag voor een deel het gevolg zijn van vrouwelijken smaak, doch niet minder van de omstandigheden en de plaats der vrouw in de maatschappij. Moeielijk toch zou een vrouw met de artistieke neigingen van een Esaias of Willem van de Velde studies van een zeestrijd of een slagveld hebben kunnen maken. De schilderes met weinig fantasie moest haar modellen wel in haar eigen omgeving zoeken.

Meer dan ééne non achtte het een Gode welgevallig werk kloosterhandschriften rijk met fraaie letters en illustraties in waterverf te versieren ²⁾. Beide bovengenoemde Susanna's muntten daarin uit en de laatste trok zelfs de opmerkzaamheid tot zich van Koning Hendrik VIII van Engeland, die haar aan zijn hof wist te verbinden. Omstreeks dienzelfden tijd was Clara Keyzers van Gent bekend als een goede schilderes en „verlichteresse” ³⁾. Iets later leefde Levine, dochter van Mr. Symon van Beninc te Brugge, die naam gemaakt heeft door haar „vermillioenen ende verlichten”. Ook zij gaf gevolg aan een aanbieding van den engelschen koning om aan diens hof te komen en bleef in aanzien bij diens opvolgsters Maria en Elisabeth: Anna Smyters te Gent, moeder van Lucas de

¹⁾ Guiccardijn, Belgum, dat is Nederlandt ofte beschrijvinge derselviger Provincien ende steden. Amst. 1648, bl. 80.

²⁾ Zie Dl. I bl. 49 en 51.

³⁾ Gulccardijn, bl. 80.

Heere, wordt terzelfder tijd geprezen om haar „fraey ende constig verlichten” ende haar miniaturen ¹⁾.

Een paar onzer schilderessen hadden als bloemen- en vruchten-schilderessen een europeeschen naam, n.l. Maria van Oosterwijk (1630—1693) en Rachel Poole-Ruysch (1664—1749). Koning Lodewijk XIV, Johannes Sobieski, koning van Polen, en de stadhouder-koning Willem III en zijn gemalin behoorden tot de bewonderaars van eerstgenoemde, terwijl keizer Leopold haar als blijk van waardeering de portretten van hem en zijn gemalin toezond rijk omzet met diamanten. Rachel Ruysch genoot de eer in 1708 benoemd te worden als hofschilderes van den keurvorst van den Palts, die haar bij die gelegenheid een geschenk aanbood bestaande uit 28 zilveren toiletartikelen in een sierlijk koffertje, benevens 6 zilveren kandelaars. Ook Anna, de zuster van laatstgenoemde, heet een bekwame bloemschilderes en nog verdienen in dit kunstgenre in de 17de eeuw vermeld te worden Margaretha de Heer te Leeuwarden, van wie verschillende teekeningen in waterverf op perkament, voorstellende bloemen, vogels en insecten, in haar geboorteplaats bewaard zijn gebleven, Anna Withoos, Hendrina Sollewijn, Jacoba Maria Troost geb. van Nikkelen en in de 18de eeuw Margaretha Haverman te Arnhem (1678—1741). Als schilderes van vlinders en insecten hebben wij hiervoor reeds met Mevrouw Merian kennis gemaakt.

Portretschilderessen hebben wij gehad in Maria Grebber en Judith Leyster te Haarlem in het midden der 17de eeuw, welke laatste een rechte lijster in de kunst heet; Henriette Wolters—van Pee (1692—1741) te Amsterdam maakte hoge prijzen vooral voor portretminiaturen, een kungenre, dat in de 18de eeuw vele beoefenaarsters vond; Susanna van Os—de la Croix schilderde portretten in zwart krijt.

Een enkele maal sloeg de vrouw haar vleugels wat breeder uit.

¹⁾ Guiccardijn, bl. 81.

Anna Francisca de Bruyns in de 17de eeuw beoefende de gewijde kunst zeker niet zonder talent, want anders toch zou de aartshertogin Isabella haar niet het schilderen hebben opgedragen van een stuk, bestemd tot een geschenk voor den Paus en voorstellende de 15 geheimenissen van den Rozenkrans ¹⁾. Van Suzanna van Steenwijk is nog de afbeelding bewaard van de Lakenhal te Leiden, in 1642 door burgemeesteren dier stad van haar aangekocht; aquarellen gaven o.a. Anna de Frey en Gesina Terborch; zoogenaamde kabinetstukjes, waarvoor historie of mythologie de stof leverde, vervaardigde Margaretha Wulfraat; in 1656 komen onder de leden van Pictura te 's Gravenhage Catharina van Knibbergen voor als landschap-schilderes en Maria van der Laak als historieschilderes.

Welke onderwerpen Margaretha van Eyk, de zuster van den beroemden kunstenaar Huybert van Eyk te Gent, in het begin der 15de eeuw schilderde is niet bekend, evenmin als wij dit weten van Catharina, dochter van Jan Hemessen te Antwerpen, gehuwd met zekeren Kerstiaen, een uitstekend musicus. De landvoogdes Maria voerde omstreeks 1526 dit kunstenaarspaar met zich naar Hongarije en schonk beiden een pensioen.

In de teeken-, graveer- en etskunst hebben zich naam verworven Barbara Paludanus of van den Broeke te Antwerpen in de 16de eeuw; Margaretha van de Passe, plaatsnijdstster te Utrecht in de 17de eeuw; van Geertruida Roghmans te Leiden zijn verschillende gravures bewaard gebleven voorstellende de vrouw bij allerlei huiselijke werkzaamheden ²⁾; Maria Coclers was in het midden der 18de eeuw een bekwaam etster te Maastricht, Anna Folkema graveerde vele aardige prentjes voor het plaatwerk „Gezichten en oudheden der stad Amsterdam met figuren” (Haarlem 1741 en 1744), Anna Catharina Brouwer etste of graveerde al de gezichten van steden en dorpen, die in den

¹⁾ Weijerman (1729) I 391.

²⁾ Zie Dl. I 114.

vorm van vignetjes voorkomen in: Van Ollefen en Bakker, De Nederlandsche Stad en Dorpbeschrijver (Amsterdam 1793—1801, VIII Deelen), waarvan vele afbeeldingen bovendien zelf door haar geteekend zijn. Van Sophia Wilhelmina Evans ten slotte hebben we vele doch alles behalve fraaie gegraveerde portretten van predikanten.

Schoonschrift van Maria Strick.

Uit haar exempelboek (1607) in het gemeente-archief te Rotterdam.

Als kunstnijverheid moeten wij wel beschouwen de werken van Meijuffrouw Rozee te Leiden omstreeks 1630, die met uitgepluisde zijde landschappen, dieren en bloemstukken wist na te bootsen, welke zeer in trek waren ook in het buitenland en waarvoor soms f500 werd betaald. De groothertog van Toscane had o.a. een dergelijk werk in zijn bezit.

Hoe dergelijke nabootsing van schilder- en teekenwerk in vroeger tijd gezocht waren, blijkt uit de beroemdheid van meer dan ééne papierkunstenares, zooals Elisabeth Rijberg doch vooral Johanna Koerten—Blok (1650—1715), wier werk hooge prijzen opbracht. In haar stamboek vindt men o.a. het origineele handschrift van keizers en koningen; bekende dichters achtten het niet beneden hun waardigheid lofgedichten op haar daarin te schrijven; het houdt schilderwerk in van allerlei kunstenaars en b.v. een staaltje van de schrijfkunst van juffrouw Crama. Deze, die ook op glas schreef en graveerde, is echter als schoonschrijfster niet zoo bekend geworden als Maria Strick—Bex (1577—1635), van wie drie exemplarboeken het licht zagen te Rotterdam, waar zij jarenlang schoolmatres was.

Het aantal vrouwen, dat zich in den dienst der Muzen heeft begeven, is veel grooter geweest. De bevallige Terpsichore heeft nooit behoeven te klagen over gebrek aan belangstelling van de zijde der vrouw; de blijgeestige Thalia en de ernstige Melpomene zullen moeten getuigen, dat in haar dienaressen evenveel talent schuilde als in haar dienaren; de zangster Polyhymnia is door de vrouw hoogelijk vereerd; de dartele Erato heeft onder de vrouwen haar volgelingen gehad evenals de gevoelvolle Euterpe; de levenslustige Calliope heeft een school gevormd van goede vertelsters en aan de voeten van de strenge, waarheidlievende Clio, die met haar gedachten in het verleden leeft, heeft zich een enkele neergezet. Dat vrouwen zich niet zeer opgewekt gevoelden om zich aan Urania's leiding toe te vertrouwen, zagen wij elders reeds.

In de wereld van dans en tooneel hebben zij geen slecht figuur gemaakt. De dochter van Herodias heeft in het Oosten de oogen tot zich getrokken door haar meesleepende dansen, doch overal en ten allen tijde heeft Salome haar kunstzusters gehad. Denken wij aan de Muze van den dans dan moet het ons echter wel treffen, hoe haar kunst ontaard is. Schoonheid van beweging was geen hoofdzaak meer, het dansen was een der vermaken van het gezelschapsleven

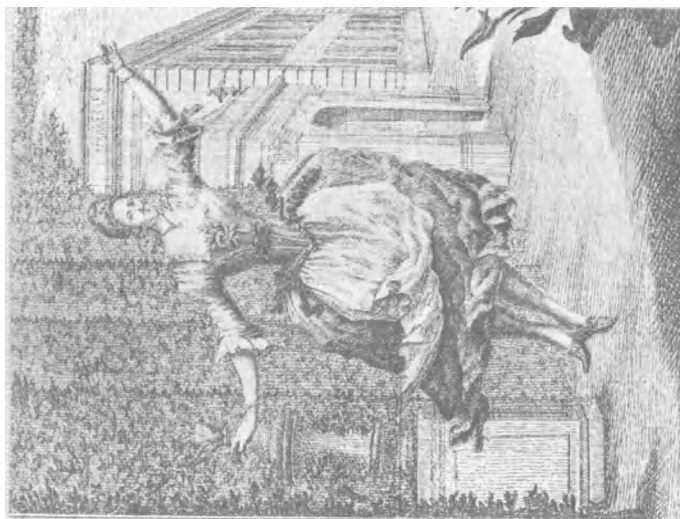
geworden, een samenspel van twee personen, man en vrouw. Dat in ernstige tijden en in godsdienstige kringen met een neiging tot ascetisme dansen, vooral in dezen vorm, en lichtzinnigheid als broertje en zusje werden beschouwd, kan waarlijk niet bevreemden. De rei- en rondedansen hielden zich daarnaast nog lang staande, maar bijna uitsluitend op het platteland en in de kinderwereld. Als priesteressen der kunst traden al vroeg de beroepsdanseressen op, gewoonlijk in een omgeving, die allesbehalve wijding aan haar kunst gaf. Niet alleen muzikanten ontmoeten wij op de kermissen en bij feestelijke gelegenheden, maar tot het zwerversvolkje, dat van stad tot stad trekkende een drink- en teerpenning trachtte te winnen, behoorden ook de goochelaars, tooneelspelers en koorddansers — met hunne vrouwen en gezellinnen. In de 14de eeuw vinden wij naast een „joffrou die cokelen conde” melding gemaakt van „een cleen meysken, dat tumelde” ¹⁾. In tooneelstukken werd menigmaal gedanst, zoodat tooneelspeelsters meestal tevens danseressen waren. Hoe langer hoe meer raakte het samengaan dezer twee kunsten in de mode, maar aan de 18de eeuw bleef het toch voorbehouden, dat door de invoering van het ballet het tooneelspel dienstbaar gemaakt werd aan den dans en vooral in het laatste kwartaal dezer eeuw was het schouwburgpubliek niet meer tevreden, of als toegift moest een ballet gegeven worden, waarin trouwens niet alleen danseressen maar ook dansers optraden. Wij lezen van pantomime, fransche allemande, engelsche contredanse, de scaramouche en scaramouchette, de turksche entré enz.. De hornpijp viel bijzonder in den smaak, vooral op klompen. Bekende stukken, waarin gedanst werd, waren o. a. De Schermerhornsche vrijstermarkt met zang en dans en De Spaansche heidin met zang en pastorale. Een zeer bekende danseres uit dien tijd, Johanna van der Stel, later met den dansmeester Mol gehuwd, behaalde eerst te Rotterdam, later te Amsterdam, veel lauweren.

¹⁾ Dr. J. te Winkel, *Gesch. der Nederl. Letterk.* I 434.

Johanna Cornelia Ziosenis—geb. Wattier (1762—1827),
beroemde tooneelspeelster.

Uit: J. Jelgerhuis Rz. Kledingen van den Kon.
Schouwburg te Amsterdam.

Johanna Susanna Mol—geb. Van der Stel, ballet-
danseres en tooneelspeelster in de 2de helft der
17de eeuw.

Uit het gemeente-archief te Rotterdam.

De ommegang van een Pinksterbloem.

Uit: Haagsch Gemeentemuseum.

Waren dans en tooneelspel nauw met elkaar verbonden, hoofdzak bleef toch gewoonlijk het laatste. Wel heeft de vrouw sinds eeuwen deze kunst reeds beoefend, maar sinds het midden der 17de eeuw wist zij toch op dit gebied zich pas een vaste en blijvende plaats te veroveren. Tot dien tijd was zij of slechts dilettante geweest of had zij tot rondreizende gezelschappen behoord. Vóór de hervorming werkte zij mee in de tableaux-vivants van verschillende processies en verleende zij haar hulp bij mysterie- en mirakelspelen. Sinds 1394 kregen jonge meisjes te Deventer meermalen giften voor haar vastenavondspel. In 1560 gaf deze stad een vereering aan de juffertjes, „die op onse kermysse omme-ghaen tot oere verrysinghe”; in 1502, omdat zij aan een processie hadden deelgenomen. In 1518 schijnen de jonge jufferen in S. Barbarengilde daar in het spelen van de passie meegewerkt te hebben ¹⁾. Op de rekening van de stad Arnhem komt een post voor als belooning voor „die jonge maechden, die in 1517 op den vastelaeffent tot Wyllems van Broeckhuysens voir den heeren ende Joefferen spoelden, vermomt weessende ende myt spraecken” ²⁾. En behoorde het spelen van jonge meisjes voor pinksterbloem, pinksterbruid of pinksterkoningin ook niet tot de tooneelvertooningen? Vrouwen konden lid zijn van rederijderskamers en hebben dan hoogst waarschijnlijk meermalen aan de intreden dier kamers bij landjuweelen en aan de door rederijders gespeelde stukken een werkzaam aandeel genomen. In 1412 tenminste werden bij de kamer te Lier vrouwenrollen door vrouwen vervuld, evenals in 1530 bij de kamer te Veere ³⁾. Toen in 1593 te Gent de nieuwe kamer „Jesus metter balsemblomme” werd opgericht, was voorgeschreven, dat zij bestaan zou uit 15 mannelijke leden, 15 leerlingen en 15 vrouwelijke leden, welke laatste zeker ook wel meegespeeld zullen hebben in

¹⁾ Cameraarsrekeningen, 54. 61. 62.

²⁾ Van Hasselt, Arnhemsche Oudheden I, 144.

³⁾ Wybrands, Het Amsterd. Tooneel, 1617—1772, bl. 11.

het „gheestelic wagenspel”, dat iederen Palmzondag gegeven moest worden.

Het schijnt verwonderlijk, dat pas zooveel later bij vaste tooneelgezelschappen partij getrokken is van de gaven der vrouwen voor deze kunst. De kring, waaruit de beroepsactrices gemeenlijk voortkwamen, verklaart voor een deel de vooringenomenheid van velen

D'Intre van de Vlaminghen van Leyden.

Uit: Consttoonende Juweel bij de loflycke stadt Haerlem ten versoecke van Trouw moet blijcken int licht gebracht. Tot Zwol, bij Zacharias Heyns, 1607.

tegen vrouwen op de planken. In 1415 lezen wij al van „alrehande personen van vrouwen en mannen, die alsse monnekene quamen spelen te hove in der zale” ¹⁾. Die rondreizende gezelschappen bestonden gewoonlijk uit een of meer families, welke de rollen onder elkaar verdeelden en bij gebreke aan vrouwelijke familieleden behielp men zich met mannen voor de vrouwenrollen. Eerst in 1655 nam de amsterdamsche schouwburg in zijn vast tooneelgezelschap een vrouw op. Hoe opmerkelijk men toen dit feit achtte, blijkt uit de

¹⁾ Dr. J. te Winkel, Gesch. der Nederl. Letterk. I 434.

verschillende gelegenheidsstukjes ter eere van deze tooneelspeelster, Adriana Nozeman, gemaakt. Haar optreden werd 19 April 1655 gehuldigd met het spelen van „de onvergelyckelijke Ariane”, welk stuk ook later nog meermalen op het repertoire voorkomt evenals „Gennavent Ariaentje”.

Schitterend was de positie der vrouw aan het tooneel voorloopig nog niet, al werden er steeds meer vrouwelijke krachten aangenomen. Met veel vooroordeel heeft zij moeten kampen, de omstandigheden waren haar dikwijls ongunstig en slechts weinigen hebben zich daarboven weten te verheffen.

Haar te zien optreden in onvrouwelijke en onkiesche rollen moest menig een wel aanstoot geven. Plat, zoo niet erger, was de inhoud van menig tooneelstuk, vooral van de klucht. Het publiek, dat zoolang mannen vrouwenrollen had zien spelen, vond het nu zeker een pikante variatie

Johanna Magdalena Lindeman (geb. 1768),
tooneelspeelster, op zesjarigen leeftijd
als Thallys zoontje.

Uit het gemeente-archief te Rotterdam.

vrouwen mannenrollen te zien vervullen. Juffrouw Wouters, een zeer bekende actrice, tevens danseres, oogstte heel veel bijval, als zij de hornpijp danste in manskleeren; een zeer geliefde tooneelspeelster, Mietje de Bruyn, schermde keurig, maakte een goed figuur in manskleeren en ging gaarne daarin aan den zwier ¹⁾. Zedigheid behoorde in het algemeen niet tot de deugden dezer dames,

¹⁾ Haverkorn van Rijsewijk, De oude Rotterd. Schouwburg, bl. 119/20.

die als echte tooneelkinderen gewoonlijk al heel jong thuis waren op de planken. „t Galante leven der Amsterdamsche en Rotterdamsche actrices” geeft allerlei staaltjes van de buitensporigheden, waaraan velen zich schuldig maakten. In de 18de eeuw wordt aan de jongelui verweten, dat zij slechts denken aan het spel, aan actrices en andere lichtekooien ¹⁾ en er zijn er, die zich „volsuypen met hoeren of comediennes” ²⁾. Hoog werd de tooneelspeelster als vrouw dus niet geacht. Bekende nederlandsche actrices zijn o. a. geweest Anna Maria de Bruyn, de dames Bouhon, de gezusters Snoek, juffrouw Bingley en juffrouw Adams, maar geen van haar kan vergeleken worden met Johanna Cornelia Wattier (1762—1827), later Ziesenis—Wattier, een onzer grootste tooneelkunstenaresen zoowel in treur- als blijspel. De beroemde fransche tooneelspeler Talma roemde haar spel, Napoleon noemde haar de grootste actrice van Europa en kende haar een jaargeld toe, dat ook koning Willem I haar bleef uitkeeren. Jaren lang is zij de ster geweest van den amsterdamschen schouwburg en zij heeft door haar spel en persoonlijkheid niet weinig bijgedragen om de positie van de tooneelspeelster te verbeteren.

Dat Polyhymnia hoog stond aangeschreven bij de vrouw zagen wij elders. In de 12de eeuw reeds was in de abdij Rijsenburg de zang in eere ³⁾ en in de 16de eeuw heeft de abdis Elisabeth van Matenesse daar nog veel gedaan tot verbetering van zang en orgelspel. Alle nonnenkloosters hadden hun koorgezang door zangmeesteressen geleid en zusters bespeelden het orgel. Geertrui Monickes, non in het klooster Diepenveen omstreeks 1406, zong zoo mooi, dat men er te Rome, waar zij zich wellicht bij gelegenheid van een bedevaart had doen hooren, over sprak ⁴⁾ en het prachtig notenschrift van het

¹⁾ Van Hardenbroeck, Gedenkschriften III 138.

²⁾ Knappert, Het zedelijk leven onzer vaders in de achttiende eeuw, bl. 51.

³⁾ Dl. I bl. 44.

⁴⁾ Navorscher 1874, bl. 204.

klooster Mariënpoel bij Leiden getuigt nog van de muzikale kennis aldaar en van de moeite, die men er zich voor de muziek getroostte ¹⁾).

Doch niet alleen in dienst van de Kerk is de toonkunst beoefend. De oude volksliederen zullen ook wel door vrouwen zijn aangeheven. Van de jonge meisjes van de 17de en 18de eeuw weten wij tenminste, dat zij als lijstertjes zongen, als zij gezellig bijeen waren en de mopsjes en jufferboekjes voor den dag waren gehaald. Zang en snarenspeel behoorden tot de opvoeding der beschaafde vrouw. Francisca Duarte en Tesselschade vergastten de bezoekers van het Muiderslot op haar zang, evenals Hoofts tweede echtgenoot Leonora Hellemans, terwijl zijn eerste vrouw, Christina van Erp, een leerlinge van Sweelinck, een virtuose op het klavier schijnt geweest te zijn. Meer namen van begaafde dilettanten worden in dien tijd genoemd, geen van haar had zich echter aan de kunst gewijd en slechts een enkele heeft zich aan de compositie gewaagd. In Huygens' tijd was een utrechtsche jonkvrouw van Amerongen als luitspeelster en componiste bekend ²⁾; in de 18de eeuw gaf Francisca Sansoni, geb. Cuzzoni, waarschijnlijk een vreemdelinge, te Amsterdam uit: „Il palladio conservato a 3 voci” (1742) ³⁾ en in het laatst dier eeuw baronesse Van Boetzelaer te 's Gravenhage een „Racolta d'Arie sciolte con simfonia” ⁴⁾.

Ook in deze kunst, evenals bij den dans en het tooneel moet men haar, die zich geheel daaraan wijdden, zoeken op de kermissen en onder het vagabondeerend publiek. Rondreizende muzikanten lieten zich meermalen bijstaan door hun vrouwelijke familieleden. In den roman van Valentijn en Nameloos trekt Rosemont, als harpenaar verkleed, het land door en begeleidt den zang van Ysabele, haar kamenier. In 1362 hooren wij van een rondreizenden vedelaar, in 1368 van een harpenaar, ieder met zijn vrouw, die daarbij zong ⁵⁾. Hanne-

¹⁾ Leidsch Jaarboekje 1905, bl. 157.

²⁾ Busken Huet, Land van Rembrandt, II 462.

³⁾ Navorscher 1873, bl. 78.

⁴⁾ Ibidem 1872, bl. 457.

⁵⁾ Dr. J. te Winkel, Gesch. der Nederl. Letterk. I 442.

kijn de Roet, die met zijn vrouw en dochter in denzelfden tijd te Middelburg optrad, evenals de toonkunstenares Margriete van Eghen, zullen ook tot deze categorie behoord hebben ¹⁾. Een rondreizende gitaarspeelster met twee zangers treffen wij in de 14de eeuw aan, evenals vier vrouwen met een psalterie en gitaar, waarmee zij haar liederen begeleidden en meer dan eens liet Meeu met zijn gezellen en gezellinnen, „die met hem pleghen te singhen”, zich op de kermis hooren ²⁾. Waarschijnlijk mogen wij ook in Anna, de weduwe van Cornelis Jansz., een harpspeelster in 1556 te Utrecht ³⁾, een beroepsmusicienne zien. Dames uit hooger en stand lieten zich niet in het publiek hooren, doch slechts in den familiekring en onder vrienden, waartoe wij ook mogen rekenen den besloten kring van Caeciliavereenigingen, waarvan zij soms lid waren.

In de letterkunde heeft de vrouw, wat de kunsten betreft, de hoogste plaats ingenomen. Het was te verwachten, dat haar oudste letterproducten van godsdienstigen aard zouden zijn; de meeste vrouwen van eenige ontwikkeling toch droegen het geestelijk gewaad. Vóór de hervorming hebben wij van haar alleen stichtelijke overpeinzingen, geestelijke minneliederen, waarschijnlijk eenige Marie-liederen en de bewerking van enkele Marialegenden. Slechts een drietal namen van dichtersessen vóór de 16de eeuw zijn tot ons gekomen, n.l. van zuster Hadewijch, zuster Bertken en Geertruida van Oosten, met wie wij al in een vorig hoofdstuk ⁴⁾ kennis gemaakt hebben.

Na de hervorming heeft de vrouw wel meer tonen aan haar lier weten te ontlokken, doch haar bijzondere liefde hebben godsdienstige onderwerpen altijd behouden. Aan vele van die lettervruchten moet evenwel alle dichtsterlijke waarde ontzegd worden

¹⁾ Navorscher 1872, bl. 515, 602.

²⁾ Dr. J. te Winkel, Gesch. der Nederl. Letterk. I 442.

³⁾ Navorscher 1872, bl. 602.

⁴⁾ Zie hiervoor bl. 5, 11, 20.

evenals aan het overgroot aantal gelegenheidsgedichten, waarmee in de 17de en 18de eeuw mannen en vrouwen gul geweest zijn. Naast zoovele rijmers, die als dichters ten troon werden verheven, was er geen gebrek aan hemelhoog geprezen dichtersessen, die alleen min of meer bedreven waren in de kunst van rijm en maat, een kunstvorm, waarop sinds het ontstaan der rederijderskamers velen zich met ijver hadden toegelegd. De dichtgenootschappen in de 17de en vooral in de 18de eeuw huldigden in hoofdzaak eveneens dat beginsel, zoo duidelijk neergelegd o. a. in de spreuk van het genootschap te Leiden „Kunst wordt door arbeid verkregen” en in dat van het genootschap te 's Gravenhage „Kunstliefde spaart geen vlijt”. Een schoone vorm, zij het zonder merg of pit, had de grootste kans op waardeering. Geschaafd en gevijld werden de verzen, totdat aan de zoetvloeiendheid niets meer ontbrak, waarom Betje Wolff dan ook sprak van „Likcolleges” en ook de zoetelijkheid was zeer in eere. Naar het voorbeeld van het hôtel Rambouillet in Frankrijk, door Molière gehekeld in zijn „Précieuses ridicules”, hadden ook wij onze gezelschappen, waarvan de leden zoogenaamd dichterlijke namen droegen, b.v. de vrouwen Astrea, Lucinda, Galathea, Silvia, Philida, Rosemondt enz. Men coquetteerde met namaak-herderlijke kleeding en schaapjes, noemde het genootschap soms „de herderij”, de woning, waar men samenkwam „de hut”. Menige vrouw, wier hoogst middelmatige letterkundige gaven haar daarop geen aanspraak konden doen maken, is daar bewierookt, alsof zij een der Muzen in eigen persoon was.

Wij zullen hier alleen enkele vrouwen memoreeren, die werkelijk een eigen plaats innemen in onze letterkundige geschiedenis.

In de 16de eeuw wordt onze belangstelling gevraagd voor Anna Bijns, wier dichtklanken geen onzeker noch onzuiver geluid gaven, hetzij zij de krijgstrompet blies in haar strijd tegen het Lutheranisme of zachtere tonen wist voort te brengen. Dat een gedeelte harer gedichten in het latijn vertaald is, is een bewijs van de waar-

deering, die de dichteres genoot, al klinkt ons de aan de „brabantsche Sappho” toegezwaaide lof soms wat overdreven. Zelve zegt zij van haar tijd:

„Men ghelooft precaren oft observanten niet
Maer den spinroc devangelie exponeert.

— — — — —

Doctoren, pastoren, licencisten
Werden nu van den wijs onderwes.

Voor een deel misschien zal daarom ook naar haar stem geluisterd zijn, maar te ontkennen is niet, dat er kracht uitgaat van haar lyrische ontboezemingen, waarvan de meeste in overeenstemming met haar devies „Mer suer dan soets” scherp en bijtend de gebreken in vriend of vijand hekelen of eigen tekortkomingen betreuren. Zij heeft harts-tochtelijk lief gehad en uit dat op de volgende dichterlijke wijze:

Al quamer een coninck met sijnder croone
En dat hij ware als Absalon schoone,
Zoo frisch van persooene en wel besneden
Van alle leden,
Wel sprekende, wel singende, soet van toone,
Al wilde hij mij setten in zijnen troone,
Ick en achte niet een boone zijn moogentheden,
Landen of steden;
Veel bat ben ic met u, liefken, tevreden ¹⁾.

Dat ook een andere dichteres, de blinde Soetje Gerrebrants of Gerrits, die in 1572 te Hoorn overleed, tot het hart wist te spreken, blijkt wel uit de vijf drukken, die haar Nieuw Gheestelijk Lied-boexken van 1592 tot 1632 mocht beleven.

In de 17de eeuw zocht Anna Roemer Visscher (1585—1651) haar kracht in het didactische genre en slaagde daarin niet ongelukkig. Een hooge vlucht nemen haar gedichten niet, doch van alle dichters,

¹⁾ Jonckbloet II, 507.

die den Parnassus hebben bestegen, gelukte het toch ook maar aan weinigen zooals Vondel Apollo's lier naar den eisch te bespelen.

Hoe hoog zij door dezen vorst onzer dichteren gesteld werd, zien wij uit zijn lofdicht op haar, waarin de vergelijking met Pallas en Sappho natuurlijk niet kon ontbreken en van haar dichtkunst, voornamelijk bestaande in bijschriften op rijm bij haar vaders zinnepoppen, gezegd wordt:

„Wie van uw Spreucken en uw Rijmen komt t' erkouwen
Zal roepen: dit 's geen maeghd, noch van 't geslacht der vrouwen,
't Is Maro, die hier singht. 't is Cato, die hier spreekt”.

Teekenend voor haar dichttrant is o. a. het gedichtje

„ONTIJDIG GEBRUIK.”

„Een vrouw, die niet als zingt en tuit,
Die gaarne danst, en die de luit
Schier nimmer uit haar handen leit,
Fij, fij, dat is lichtveerdigheid!
Maar is het niet een hemel schier,
Te zien, hoe dat een geestig dier (= vrouwelijk wezen)
Met zang of spel haar man verkwikt,
Als 't noodig huiswerk is beschikt?
Misbruik verkeert het zoetste zoet
In walgelijk en bitter roet,
Ja, heilzaam, nutte medicijn,
't Ontijd gebruikt, keert in venijn”.

Maria Tesselschade (1594--1649), zuster van Anna, wordt om haar fijneren geest als dichteres soms boven deze gesteld, doch zij heeft heel weinig nagelaten en haar vertaling van Tasso's Verlost Jeruzalem is jammer genoeg verloren gegaan. Haar lied „De wilde en de tamme zangster” geeft ons een indruk van haar waarlijk dichterlijken aanleg.

In de „Zeeusche Nachtegael ende desselfs drijderley Gesang”

(Middelburg 1623) wordt van een gedicht van Johanna Coomans, „de zeeuwsche parel”, getuigd, dat „daerin de Konst van soo een Zeeuws vrouverstant yder doet verwonderen”. Haar werk doet echter te veel denken aan de spreuk van een der zeeuwsche poëtafsters van dien tijd „Doende leert men”.

Evenals Tesselschade beproefden Catharina Questiers (1637—1669) en Catharina Lescaille (1659—1711) met vertalingen van uitheemsche letterproducten onze tooneellitteratuur te verrijken, welk voorbeeld ook nog door andere vrouwen is gevolgd. Uit het fransch, spaansch en italiaansch, maar ook uit het latijn en grieksch zijn op die wijze tal van treur- en blijfpelen voor ons tooneel pasklaar gemaakt. Catharina Questiers behoorde tot de veelzijdig ontwikkelde vrouwen van dien tijd. Zij boetseerde, schreef en teekende fraai, wist vaardig met de naald om te gaan en voor haar werk „Den geheimen Minnaar” naar Lope de Vega (1655) graveerde zij de prentjes zelf. Ook een oorspronkelijk blijfpel verscheen van haar. Zij wordt meermalen met Tesselschade vergeleken en kreeg de eeretitels van tweede Sappho, Amstelnymf en Muze. De Spaensche Heydin, oorspronkelijk blijfpel van Catharina Dusart, in 1644 uitgegeven, genoot de eer van een herdruk in 1657.

Iets later leefde Elisabeth Koolaart—Hoofman (1664—1736), die hollandsche en latijnsche gedichten naliet. W. Kops, die daaruit in 1774 een bloemlezing uitgaf, verklaarde, dat zij gedurende haar leven als een wonder harer eeuw werd aangezien, Siegenbeek stelt haar als de vrouwelijke Vondel zelfs aan het hoofd der nederlandsche dichtersessen en volgens Van der Aa toonde zij een mannelijken geest. Niets rechtvaardigt echter dezen buitensporigen lof, die blijkbaar voornamelijk den vorm heeft gegolden. Bekend is o. a. haar gedichtje Bruin boven Blond.

In de 18de eeuw groeide voortdurend het aantal onzer letterminnende dames, die als leden werden benoemd van de dichtgenootschappen, welke grootendeels den letterkundigen smaak in dien tijd

beheerschten. Daar vond men de kunstrechters, die beloonden met hooggestemde loftuitingen of op meer materieele wijze door het uitreiken van gouden en zilveren medailles, die straffen in den vorm van vernietigende kritiek. Aan den smaak van het oogenblik heeft de vrouw ook in die periode niet minder geofferd dan de man. Over het algemeen is zij slechts gevolgd, waar een ander reeds was voorgedaan. Zij heeft, hetgeen er in haar hart omging, in lyriek uitgesproken, vaderlandsche ontboezemingen in dichterlijken vorm gegoten; voor treur- en blijspelen heeft de geschiedenis haar veelvuldig stof moeten leveren evenals voor de heldendichten, waarin historische of bijbelsche personen de hoofdrol vervullen. Over gebrek aan waardeering hebben deze dichters niet te klagen gehad, zooals blijkt uit de gouden en zilveren medailles en andere haar toegekende eerbewijzen.

Lucretia Wilhelmina van Merken (1722—1785), gehuwd met den dichter Van Winter is de dichteres vooral der geschiedenis. Het dichtstuk *David* in 12 boeken, in 1767 verschenen, beleefde in 1768 reeds een tweeden druk; een tweede epos, *Germanicus*, werd, niet-tegenstaande het 16 boeken telde, zeer geprezen en gelezen, maar niet herdrukt. Haar treurspel „Het beleg der Stad Leyden”, verschaft haar het burgerrecht dier stad en aan haar treurspel *Maria van Bourgondië* viel de eer te beurt 24 Dec. 1774 opgevoerd te worden bij de inwijding van den nieuwen rotterdamschen schouwburg. Van haar lyrische gedichten noem ik „Het Nut der tegenspoeden”, dat eveneens een tweeden druk beleefde. Toch zijn haar gedichten meer producten van geschiedkundige kennis dan van dichterlijk talent en ook bij haar moest de vorm meestal vergoeden, wat er ontbrak aan poëzie. Waar zij een niet te hooge vlucht neemt, komen haar gaven het best tot haar recht. Het is bijna niet te gelooven, dat deze poëzie in den smaak viel van de geestige, levendige *Betje Wolff*, die zoo juist oordeelde over dat berijmde proza, waarvan volgens haar de eigenaardigheid was:

„Ja, 't vaers is glad; maar! — 't Zeid niet veel" ¹⁾.

Mejuffrouw van Merken bewonderde zij echter als een genie van de „allereelste" soort ²⁾.

Hooger staat haar kunstzuster Juliana Cornelia barones De Lannoy (1738—1782), wier geest veel minder zwaar is. Voor het tooneel bewerkte zij Leo de Groote, Het beleg van Haarlem en Cleopatra. Haar aanleg voor het hekeldicht spreekt uit „Aan mijnen geest" en „Het gastmaal". Haar leerdicht „Lof der verdedigers van Leyden", n.l. Van der Does, Van der Werff en Van Hout, bezorgde haar in 1774 een gouden eereprijs van het Leidsche dichtgenootschap; driemaal ontving zij een zilveren eerepenning en Feith zong haar toe:

Geest, bestraald met goddlijk vuur,
In lier- en heldendicht de kunst bond aan natuur.

Als dichtersessen in dit tijdvak noem ik nog Sara Maria van der Wilp, Christina de Neufville en Adriana van Overstraten, maar meer beteekenen Elisabeth Maria Overdorp Post († 1804), die vooral een open oog had voor de natuur, en de blinde dichteres Petronella Moens (1762—1843), die o.a. onzen evangelischen gezangbundel verrijkte met het schoone lied: „Wat God doet dat is welgedaan" (Gez. 197).

In 1785 behaalde zij een gouden medaille bij het amsterdamsche genootschap voor taal en letterkunde voor haar gedicht „De ware Christen"; in 1786 met A. van Overstraten een gouden medaille van de portugeesche synagoge te Amsterdam voor haar Esther in 4 zangen, waarop in 1790 Ruth in 4 boeken volgde. De Magistraat van Aardenburg vereerde haar in 1788 een zilveren schenkblad voor „Eerekroon voor Aardenburg" en daarna werd zij nog negenmaal bekroond. Ook zij lijdt aan het 18de-eeuwsche euvel en haar vaderlandsche gedichten

¹⁾ Beemster Winterbuitenleven (1778), bl. 6.

²⁾ Aan mijnen geest (1774) bl. 74.

Elisabeth Wolff—Bekker

Lucretia Wilhelmina van Merken.

Juliana Cornelia, barones De Lannoy.

schijnen vooral geschreven te zijn voor personen, die overmaat van tijd en geduld hebben.

Ten slotte wijden wij nog een woord aan de vriendinnen Elisabeth Wolff-Bekker (1739—1804) en Agatha Deken (1741—1804), die ten onzent werkelijk baanbreeksters zijn geweest en de eerste nederlandsche karakter- en zedenromans geschreven hebben. Beiden zijn ook als dichters opgetreden, doch haar verzen zijn niet minder, maar ook niet beter dan die van andere dichters en dichters van dien tijd, al geeft Betjes geest er een tint aan, die bij de anderen meestal ontbreekt. Haar hekeldichten „Aan mijnen geest”, „De menuet en de Domineespraak” en „De onveranderlijke Santhorstsche geloofsbelijdenis” zouden niet dien storm verwekt hebben, indien zij niet met talent waren geschreven en verscheidene van Aagjes christelijke gezangen en liederen zijn in gebruik bij de doopsgezinde gemeente te Haarlem. Betjes gave om allerlei minder ideale toestanden levendig te beschrijven en te hekelen, spreekt uit menig prozastukje in „De Grijsaard” en „De Borger”. De samenwerking dezer begaafde vrouwen heeft onze letterkunde verrijkt met de romans Sara Burgerhart, Willem Leevend en Cornelia Wildschut, die de schrijfsters een plaats aanwijzen onder de beste romancières. Zoo goed waren hare personen geschilderd, dat Betje en Aagje zich hebben moeten verdedigen tegen het verwijt, dat zij portretten gegeven hadden en haar vaardige pen heeft grootendeels de bezwaren van den voor een verhaal niet bevorderlijken brievenvorm weten te overwinnen. Ook door haar humor nemen deze vriendinnen een bijzondere plaats in onze letterkunde in, want zonder haar zouden wij bijna geneigd geweest zijn te veronderstellen, dat deze karaktertrek vrouwen ontzegd was, al bleek dan ook haar geestig vernuft uit enkele satyren.

Op gelukkige wijze vullen de schrijfsters elkaar aan; Betje moge een meer levendigen geest, meer ontwikkeling gehad hebben, Aagjes humor is droogkomiek en haar kennis van het leven zal grooter geweest zijn. Aan de sentimentaliteit van haar tijdgenooten zijn zij

niet geheel ontkomen en over het algemeen zijn zij gelukkiger geweest in het teekenen van het zwakke dan van het sterke geslacht. De schalke Saartje, die, als zij gedwongen wordt flensjes te bakken voor broeder Benjamin, deze al bakkende zelf opeet, blijft onze belangstelling behouden, totdat zij ten slotte Hendrik Edeling tot den gelukkigsten van alle vaders gemaakt heeft; Alida Rijzig, die het wel eens wat bont maakt tegenover haar stiefvader, die misbruik maakt van haar geestigheid ten opzichte van haar goedhartige tante De Harde en in het huwelijk het contrast is van de geduldige Griseldis, is een persootje, dat voor ons leeft en ons nooit verveelt. De beschrijving van Jantjes geboorte in de als een heiligdom beschouwde pronkkamer van tante Martha is een juweeltje en Alida's voorstelling van haar huwelijksleven met de bekentenis: „zoo af en toe een kijverijtje is wel jent; men zou anders van doodstroomig vergenoegen in slaap vallen”, behoort tot die bladzijden, die alle gedachten aan eentonigheid verbannen en waarbij de lezer zeker niet in slaap valt. De „nietsbeduidende” oudevrijer Abraham Blankaert, de joviale voogd en vriend, vader Edeling met zijn steil-kerkelijke luthersche denkbeelden zijn menschen van vleesch en bloed voor ons geworden. Vooral Sara Burgerhart, maar toch ook Willem Leevend hebben de namen der vriendinnen onsterfelijk gemaakt. In 1786, vier jaar na de uitgave, verscheen van Sara Burgerhart reeds de derde druk; een fransche vertaling bewerkt door Mad. de Charrière-Tuyll van Serooskerke zag het licht, later ook eene duitsche. Van alle genoemde dichters en prozaschrijfsters kunnen wij van Wolff en Deken alleen zeggen, dat zij geschreven hebben niet voor haar tijd, maar voor alle tijden. Deze romans zijn werkelijk klassiek geworden.

Onder de prozaschrijfsters, wier werken aanspraak maken op letterkundige, doch daarnaast op geschiedkundige waarde, noemen wij de geschriften van Belle Tuyll van Serooskerke of van Zuylen (1746—1805), later Madame de Charrière, die met talent een beeld geeft van haar tijd en de *Memoires* (1710) van Madame de

Zoutelande, minder hoog, minder waar van inhoud, maar toch een zeer lezenswaardige bijdrage zijnde voor onze geschiedenis. Enkele kloosterzusters hebben door het eenvoudig te boek stellen van levensbeschrijvingen van geestelijke personen onschatbaar materiaal geleverd voor onze cultuurgeschiedenis. Wij denken hierbij aan Trijntje Oly, die de levens der Maagden van den Hoek te Haarlem beschreef, en een der zusters van het klooster Diepenveen, die hetzelfde deed ten opzichte van haar medezusters. Ook blijkt uit menige in het licht gegeven briefwisseling, dat vele vrouwen een bijzonder talent hadden voor het weergeven van hetgeen zij in hare omgeving zagen gebeuren.

IV.

DE VROUW IN DEN STRIJD OM HET BESTAAN.

De bestemming der vrouw moge zijn om als echtgenoot, huisvrouw en moeder in een eigen gezin haar levensdoel te vinden, alle eeuwen door zijn er tal van vrouwen geweest, welke niet tot die bestemming gekomen zijn of na ze bereikt te hebben ten slotte toch nog alleen den weg door het leven hebben moeten afleggen. Onze voorouders gingen uit van den stelregel, dat ook in die gevallen het gezin, n.l. dat van ouders of familieleden, haar aangewezen tehuis was en in dien familiekring haar arbeidsveld gelegen was. De zeden hebben zich gekant tegen betaalden arbeid van vrouwen binnens- en buitenshuis en niet minder, naar het schijnt, heeft de vrees van den man voor mededinging van de vrouw op het algemeene arbeidsveld hierbij een rol gespeeld; de omstandigheden evenwel hebben onze voorouders gedwongen nu en dan van dien stelregel af te wijken en schoorvoetend enkele rechten aan de vrouw toe te kennen, wat bij slot van rekening evenzeer in hun eigen als in haar belang was. A priori toch kunnen wij vaststellen, dat geldgebrek alleen de vrouw heeft doen verschijnen op de arbeidsmarkt. Zij werd daarheen niet gedreven door lust tot den arbeid, noch door zucht om veel geld te verdienen, maar alleen door de harde noodzakelijkheid.

In de vroege middeleeuwen treffen wij in de gezinnen der rijken de lijfeigenen aan, vrouwen zoowel als mannen, die verplicht waren hun meesters en meesteressen te dienen. De lijfeigenschap werd afgeschaft, maar de ongelijkmatige verdeling der aardsche goederen,

die het menschdom verdeelde in armen en rijken, veroorzaakte, dat onder anderen en minder bezwarenden vorm de oude verhouding van heer en knecht, meesteres en dienstmaagd bleef voortbestaan. Voor de vrouw lag het dan wel het meest voor de hand, werk te zoeken op haar gewone arbeidsveld, omdat zij zich daarop thuis gevoelde.

Een dienstbode, einde 18de eeuw.
Uit: *The Costume of The Netherlands*
by Miss Semple, London 1817.

Zij dong bij voorkeur naar een plaats als hulp in de huishouding, bij de verzorging der kinderen, of bij de verpleging van zieken.

Alle eeuwen door heeft wel het grootste aantal der voor haar levensonderhoud arbeidende vrouwen tot de rubriek der dienstboden behoord. Groot was de verdienste niet, maar wie eerlijk, spaarzaam en trouw was, kon toch vrij onbekommerd de toekomst tegemoet gaan. Regel toch was, dat een dienstbode als lid van het gezin werd beschouwd, die men bij ziekte en ouderdom niet aan haar lot overliet, terwijl de meergegoeden zich meestal verplicht achtten hun dienstboden ook op hun ouden dag niet te vergeten. Er is heel wat gelachen om die oolijke regenten en regentessen, die al hun personeel een plaats op een hofje wisten

te bezorgen, maar stichtingen van dien aard waren toch ook uit den kring dier regenten en regentessen voortgekomen en de dienstbare stand voer er wel bij.

Wrijving tusschen heer en knecht, meesteres en dienstmaagd kwam ook in den goeden ouden tijd natuurlijk menigmaal voor. Stedelijke verordeningen gaven de grenzen van ieders rechten en

verplichtingen nauwkeurig aan, maar het schijnt niet te ontkennen, dat hierin meestal de nadruk gelegd is op de plichten van de

Een waterlandsche min.

Uit: „Paisans d'Hollande etc.” „Hollandse dorpelingen”,
(± 1700) Dl. I; in Atlas van Stolk no. 3029(4).

ters of kinderlooze weduwen, die alleen voor zichzelf te zorgen hadden, gaven gewoonlijk de voorkeur aan het inwonen bij haar werkgeefsters, voor ongehuwden, weduwen of huisvrouwen, die

dienstboden en de rechten van de meesters. Tot de vaste inwonende dienstbaren rekenen wij de keukenmeid, de binnenmeid, de werkmeid, de kamenier en de kindermeid, tijdelijk inwonend waren de baker of kraamwaaster, de voedster of minnemoer, onder wie vooral de waterlandsche min een goeden naam schijnt gehad te hebben, de nachtwakster en de ziekenoppaster. Tot dezelfde soort, maar uitwonend, kunnen wij brengen de schoonmaaksters, schrobsters, waschvrouwen, stijfsters, huisnaai-
sters, verstelsters en stopsters. Jonge doch-

geheel of ten deele in het onderhoud van een gezin moesten voorzien of familieleden te haren laste hadden, met wie zij samenwoonden, was uitwonen de aangewezen weg.

Bleef de dienstbode feitelijk in de gewone vrouwelijke sfeer wat haar arbeid betreft, ook buiten die sfeer treffen wij al heel vroeg de vrouw aan. Vooral de onbemiddelde weduwe heeft, vi coacta, tot die emancipatie der vrouw veel bijgedragen. Waren haar niet bijzondere rechten verleend, de zorg voor haar en haar halfverweesde kinderen zou immers toch geheel ten laste der maatschappij gekomen zijn!

Het kreupele rijmpje te Amsterdam boven de deur eener weduwe aangebracht, die met vlechten den kost verdiende:

„Hier vlecht men om geld zonder hinderen,
De moeder moet zorg dragen voor haar kinderen” ¹⁾;

zou in tal van variaties door allerlei weduwen gebezigd kunnen worden en de man zwichtte voor dezen drang der vrouw om haar kinderen het noodige te verschaffen. Het werd gewoonte de weduwen van hen, die voor zich en hun gezin een bestaan gevonden hadden in handel en industrie, te vergunnen die nering of dat bedrijf voort te zetten. Vooral in den kleinhandel heeft de vrouw zich op die wijze een plaats veroverd. Gaandeweg zien wij het aantal koopvrouwen zich uitbreiden. Hoewel er door stedelijke keuren en het gildewezen een arbeidsverdeeling was tot stand gekomen, waarbij de vrije concurrentie zooveel mogelijk was beperkt en hoewel men het beginsel bleef huldigen, dat de voorrechten aan weduwen verleend geheel als gunsten te beschouwen waren en men er angstvallig voor waakte, dat uit deze bijzondere gunsten geen nadeel voor den man kon voortspruiten, toch heeft men niet kunnen verhinderen, dat de vrouw in enkele neringen den man bijna geheel verdrongen heeft.

¹⁾ Van Lennep en Ter Gouw. Het boek der opschriften bl. 297.

Het „warmoeswif” heeft al sinds eeuwen haar waar te koop aangeboden en Wendelmoet, die in 1426 te Rotterdam ooft verkocht, zooals blijkt uit haar veroordeeling wegens het niet gebruiken van een goede maat daarbij, zal wel niet de eerste vruchtenverkoopster geweest zijn; in de 18de eeuw is de groenten- en vruchtenmark grootendeels door haar ingenomen.

Groentenmarkt, in 1815.

Naar origineele teekening van J. A. Langendijk in het gemeente-archief te Rotterdam.

Waar wij in 1426/7 van de 12 vischstallen te Rotterdam er nog slechts één aan een vrouw verpacht vinden, blijken in 1644 al de 37 zee- en riviervischbanken door vrouwen bezet te zijn ²⁾. De ordonnanties der gilden en de resoluties der stedelijke regeering daaromtrent te Utrecht geven ons een duidelijken blik op de plaats, die de vrouw in

¹⁾ Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam III, 12/13.

²⁾ Ibidem 267 vlg.

de middeleeuwen in het gildewezen innam ¹⁾. Op den duur blijkt het

Scheveningsche vischvrouw in de 17de eeuw.

Uit: Haagsch Gemeentemuseum.

bij de voorrechten aan weduwen niet gebleven te zijn, hoewel dezen

¹⁾ Oud-Vad. Rechtsbronnen 1ste R. 19, Gilden te Utrecht tot 1528 Dl. II, waaraan al deze Utrechtsche aanhalingen zijn ontleend.

den weg gebaand hadden. Ongehuwde en gehuwde vrouwen hadden kans gezien het arbeidsgebied binnen te dringen, dat de man oorspronkelijk voor zich alleen afgebakend had. Naast den waard treedt al heel vroeg de waardin op, naast den tapper de tapster; in het

Waardin.

Uit: Afbeeldingen van de kleeding, zeden en gewoonten in de Bataafsche republiek met den aanvang der negentiende eeuw bij E. Maaskamp te Amsterdam (1803).

den, dat te Rotterdam de inventaris van de verbeurd verklaarde goederen van Hugo de Groot, wat de meubelen betreft, opgemaakt werd door Leonart Jansz. Kint en Sara Gillesd., „oude cleercoopster ende uytdraechster" ¹⁾. Er is bijna geen koopwaar of die heeft haar

vleeschhuis verkochten vrouwen zoowel als mannen; het marslieden of marskramers-gilde telde in de 14de eeuw reeds vele vrouwen onder zijn leden. In 1395 al begonnen te Utrecht de concurrentie der vischvrouwen als een gevaar te gevoelen, want 29 October van dat jaar werd besloten haar aantal op 40 te laten versterven. Ook de verkoop van oude kleeren en huisraad schijnt sinds de middeleeuwen voornamelijk in handen der vrouw geweest te zijn. Te Utrecht, waar deze koopvrouwen tot het oude-wantsnijdersgilde behoorden, mochten er sedert 1382 niet meer dan twaalf zijn en als eigenaardigheid is te vermelden,

¹⁾ Oud-Holland XX 91 en 104.

verkoopster gehad, doch vooral heeft de vrouw gehandeld in kleedings- en voedingsartikelen. Over linnen, zijden en wollen stoffen, visch, vleesch, melk enz. kon zij als huisvrouw oordeelen; niemand beter dan zij kende de waarde en deugdzaamheid daarvan. In den boekhandel hebben vrouwen ook geen slecht figuur gemaakt. De Staten van Holland hadden 28 Mei 1580 geen bezwaar Marytgen Symons te Delft vergunning te verleen en „De Groote ende Kleine A.B.C.-boeken in franchyn ende papier” voor zes jaren te drukken en uit te geven; Catharina Lescaille, in een vorig hooftstuk als schrijfster genoemd, zette na haar vaders dood zijn zaak voort met den bekenden drukker Blaeu; de almanak van de Admiraliteit op de Maas werd van 1718 tot 1740 door vrouwen uitgegeven en bekend is o. a. de boekhandelaarster Mej. Döll te Amsterdam in het laatst der achttiende eeuw, die tevens ook schrijfster en uitgeefster was.

In den groothandel neemt de vrouw geen of een zeer kleine plaats in. De zaken van groote kooplui mogen na hun dood door hun vrouwen zijn voortgezet, meestal ten behoeve van minderjarige zoons, bij wier meerderjarigheid de moeder zich terugtrok, slechts in weinig gevallen kunnen wij aannemen, dat de vrouw werkelijk persoonlijk de zaken geleid heeft. Onmogelijk is het natuurlijk niet, dat de ondernemende geest, die in de 17de en 18de eeuw onze kooplui kenmerkte, ook op hun vrouwen was overgeslagen. Ik denk hierbij aan Maria Musch, de weduwe van den koopman Johan Jacobsz. Musch te Rotterdam, die na diens dood in 1610 zijn zaken bleef besturen, schepen uitrustte, een der bewindhebbers was der kleine noordsche compagnie te Delft en naar wie de nu niet meer onder dien naam voorkomende Mary Musbaai op de westkust van het Jan Mayen-eiland genoemd werd, omdat daar volgens overlevering de bemanning van een harer schepen de eerste traankokerij zou opgericht hebben ¹⁾

Op dezelfde wijze is de vrouw er in geslaagd steeds grooter

¹⁾ Rotterdamsch Jaarboekje IIde R., III 82/3.

plaats in de huisindustrie te veroveren. Spinsters zullen wel de oudste vrouwelijke handwerkslieden geweest zijn, want het eerst zal de vrouw er aan gedacht hebben dit haar hoofdhandwerk als bron van verdiensten aan te wenden. Het spinrokken toch was het zinnebeeld der vrouwen; zoo weinig kon men zich een vrouw voorstellen, die dit handwerk niet verstond, dat het zelfs van de meermin of het zeewijf, in

Het spinnewiel.

Uit: J. Luiken, Het leerzaam huisraad (1711).

1403 in den Purmer gevangen, heette, dat zij hadleeren spinnen¹⁾. En in het engelsch wordt nog een ongehuwde vrouw „a spinster” genoemd. Wij treffen de vrouw hoofdzakelijk in het linnenwevers en wollenweversgilde aan. De draperie te Utrecht had in de 14de en 15de eeuw haar vrouwen, die kaarden en wol bleekten, haar „spinsters”, „nopsters”, „kemsters”, „scrosters”, „ofsteeksters”, „verleesters”, „uutdreech-

sters” en „wyesters”. Evenals alle gildeleden stonden zij onder strenge contrôle en Fissy de nopster werd dan ook 5 Jan. 1385 voor een jaar verbannen, omdat „se laken mit scraapijzeren ghescreapt” had, wat streng verboden was. Hoeveel het de stad Utrecht waard

¹⁾ P. Ampzing, Beschrijvinge ende lof van Haerlem, bl. 379.

²⁾ Gilden te Utrecht II 199/200.

was de draperie te bevorderen blijkt wel uit haar besluit van 28 Juli 1465, waarbij vergunning verleend werd aan alle mans- en vrouwspersonen, ook van buiten de stad, om lakens te weven zonder daardoor in conflict te komen met het wollenweversgilde. Leiden gaf bij de lakendraperie aan heel wat vrouwen werk en had daarbij ook nog haar „ploodsters” en „wolverscieters” ¹⁾, terwijl ook het haspelen en hekelen veelal het werk van vrouwen was.

Bij het bleeken van linnen werd in grooten getale van vrouwen gebruik gemaakt. Burgemeesteren en Schepenen te Rotterdam waren soms allesbehalve tevreden over de wijze, waarop ze dit werk verrichtten en waarschuwden meer dan eens in de 18de eeuw tegen het stampen van het linnen door de bleekers en bleeksters.

In het riemsnijders-gilde (van lederwaren) te Utrecht worden met name de „cussemaecksters” en de budel (zak-) maecksters” genoemd. Niet alleen van een „leerknaap”, maar ook van een „leermecht” is hier sprake, die het gilde niet kon winnen, eer zij twee jaar geleerd en getoond had, wat zij kon.

Huisnaaisters waren er veel, maar daarom te meer meende men te Utrecht ze streng op de vingers te moeten zien, of zij zich wel geheel aan de keur hielden, die dan trouwens ook wel zeer bekrompen te haren opzichte was. Zij mochten namelijk als leden van het oude-wantsnijdersgilde geen nieuwe kleedingstukken maken. De snijders waren op dat gebied de alleenheerschers, ook wat vrouwenkleding en -mode betrof, en verdachten waarschijnlijk niet ten onrechte de naaisters van concurrentie in laatstgenoemde onderafdeeling. Van 1511 tot 1525 maakten de snijders zich herhaaldelijk warm over deze zaak, die hiermee eindigde, dat de naaisters zich voortaan moesten vergenoegen met verstellen. Heel nauwkeurig werd bepaald, hoe groot de nieuwe lap mocht zijn, waarmee het oude kleedingstuk hersteld mocht worden. Een dergelijke kwestie bracht ook het

¹⁾ Blok, *Hollandsche stad* in de M.E. 2de druk 189/90.

snijdersgilde te Nijmegen in 1749 nog in beroering, maar zonder eenigen twijfel heeft de huisnaaister zich vóór de 19de eeuw overal los

Naaisters in de 17de eeuw.

Uit: Atlas van Stolk no. 1031(1).

weten te maken uit dezen knellenden band en menig nieuw wollen kledingstuk is door haar vlijtige handen voor haar werkgeefster

vervaardigd. Voor het linnennaaien gold deze beperkende bepaling trouwens nergens.

Nettenbreien ook is reeds sinds eeuwen door de hollandsche vrouw gedaan; pas in de 16de eeuw schijnt het breien van kousen in de mode gekomen te zijn ¹⁾ en sindsdien is het breien voor de vrouw

een even onontbeerlijke kunst geworden als het spinnen.

Bij Luiken zien wij de vrouw nog aan het werk bijdenbezemmaker, den garentwijnder, den speldenmaker, den tiche-laarendendiamantslijper.

Bakkerijen en brouwerijen werden niet zelden door vrouwen gedreven. Koekbaksters, suikerbaksters en wafelbaksters hadden geen gebrek aan klanten. De bagijntjes te Amsterdam waren o. a. bekend om de lekkere, in karnemelk

De Garentwijnder.

Uit: J. en K. Luiken, Spiegel van het menschelijk bedrijf.

koud gemaakte, pannekoeken, die zij bakten en verkochten ²⁾.

Kloosters kunnen wij wel als de voorloopers der fabrieken beschouwen. Vooral in nonnenkloosters werden allerlei industrieën uitgeoefend, in hoofdzaak weven. Immer bezige handen brachten daar tal van weefgetouwen in beweging en in de 15de eeuw gaf deze

¹⁾ Navorscher 1871, bl. 107.

²⁾ Navorscher 1874, bl. 85.

kloosternijverheid tot heel wat klachten aanleiding, zoodat allerlei ordonnanties beproefden paal en perk hieraan te stellen. Een algemeen verbod tot het vervaardigen van wollen laken voor den verkoop is echter niet opgevolgd evenmin als de beperking van het aantal weefgetouwen, maar de hervorming maakte vanzelf aan die nijverheid een einde. In 1408 had de stedelijke regeering te Rotterdam aan de zusters van het S. Agnietenklooster vergund met nering en

Pannekoeken bakken.

Uit: Groote Comptoir Almanack op 't schrickeljaer 1664. Amsterdam; Atlas van Stolk no. 2140 (Februari).

eerlijken handenarbeid haar brood te verdienen; omstreeks 1490 bepaalde zij, dat de zusters met niet meer dan 11 getouwen mochten werken en dan alleen bij daglicht evenals de wevers, waaraan de nonnetjes zich niet schenen te houden ¹⁾. In het midden dezer eeuw had het linnenweversgilde te Utrecht dezelfde vergunning aan verschillende nonnenkloosters gegeven ²⁾ en ook elders treffen wij denzelfden toestand aan. Het Clarissenklooster te Amsterdam had zoo'n goeden naam op dit gebied, dat de stad daar „een fijn linnen webbeke” kocht

¹⁾ Gilden te Utrecht II, bl. 77.

²⁾ Rotterdamsch Jaarboekje IX 98 vlg.

om aan koning Philips te vereeren ¹⁾, het Clarissenklooster te Dordt verdiende o. a. geld met spinnen ²⁾ en het regularissenklooster S. Agnes aldaar had in de 15de eeuw inkomsten uit het weven van linnen, naaien, hekelen, afschrijven van boeken, bleeken en uit hetgeen de hof opleverde ³⁾. In hoofdzaak waren dit de bronnen van inkomsten

De Speldenmaker.

Uit: J. en K. Luiken, Spiegel van 't menscheijk bedrijf.

van alle arme kloosters.

Behalve in de textiel-nijverheid zien wij vrouwen werkzaam in andere industrieën, vooral in de lagere rangen van arbeiders ⁴⁾.

Als wij onder de leden van verschillende gilden vrouwen aantreffen, die een bedrijf uitoefenen, behoeven wij daarbij natuurlijk niet altijd te denken aan eigen werk. Komt zij b. v. als timmerman, metselaar, zeilmaker, vleeschhouwer en smid voor, dan is

het wel aan te nemen, dat zij deze bedrijven door anderen heeft laten uitoefenen; alleen was zij dan het hoofd der zaak. Welke arbeid niet of wel van haar te verwachten is, valt natuurlijk moeielijk te beslissen. Een Jeruzalemsvaarder, die in 1525 een oostenrijksche stad

¹⁾ Bijdragen Bisdom Haarlem XXVII, 32.

²⁾ Ibidem 61.

³⁾ Ibidem XXI, 73, 79, 83.

⁴⁾ Vrouwenarbeid voor honderd jaar. Uitgave der Tentoonstelling „De Vrouw 1813—1913”, bl. 9—26.

passeerde schrijft: „aldaar saghen wij vrouwen staen smeden mitten hamer slach houdende oppet aanbeelt ghelike die smits doen”¹⁾, maar op een dergelijk voorbeeld voor ons land kan ik niet wijzen.

Wel verbaast men zich over den zwaren arbeid door vrouwen soms verricht. De grafelijkheidsrekeningen lichten ons in omtrent het

De Tichelaar.

Uit: J. en K. Luiken, Spiegel van 't menschelijk bedrijf.

loon van naaisters en schoonmaaksters, maar geven ook op, wat turfdraagsters als Zwaneke, Bely, Alburch, Ermegard, Diedvair, Sasburch, Avekijn, Beatrijs, Badeloghe, Jutte, Deliane, Erkentruut, Amelburch, Zyaird, Syburch, Calle, en hoe zij verder heeten mogen, in 1344 verdienden²⁾. In de rekeningen der stad Rotterdam vinden wij in 1426 vrouwen bezig als steendraagsters, in 1556/7 wordt Jan de straatmaker in dat werk telkens door zijn vrouw bijgestaan en in 1644 zien wij daar steenzetsters ten tooneele verschijnen³⁾. In een bonte rij gaan zij ons verder voorbij, al die vrouwen, met een aanstelling van de stad of in stadsdienst, zooals o. a. te Rotterdam de

¹⁾ Bijdragen Bisdom Haarlem XI, 15.

²⁾ Rekeningen der grafelijkheid van Holland II 426 vlg. Uitgeg. in Werken van Hist. Gen. te Utrecht N R. no. 28.

³⁾ Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam III.

schoonmaaksters en schrobsters van markten en hallen, de turf-tonsters, -draagsters en -stouwsters, de kannen-, pannen-, steen- en leizetsters, -draagsters en -telsters, de lampenaansteeksters, de brugwachsters, de portiersters van verschillende poorten, de klokkeluidster van het raadhuis, de inbrengsters van de Leenbank, de besteedsters van bakkers, dienstboden en minnemoers, de vroedvrouwen, vischvrouwen en groenteverkoopsters, de aardappelen- en knollenmeetsters en -tonsters, allen aan vaste bepalingen verbonden en niet benoembaar vóór zij den eed hadden afgelegd, niet op ongeoorloofde wijze naar dit ambt te hebben gedongen. En boven die allen stonden misschien nog wel de keurvrouwen van de mosselen, welk ambt door Kaat Mossel zoo bekend gemaakt is. In Utrecht had men in het laatst der 18de eeuw een conchiergeres van het stadhuis en een commissaris van het postkantoor ¹⁾; Petronella Hop had het in dienzelfden tijd tot muntmeesteres van Zeeland gebracht ²⁾. Rotterdam kende toen ook evenals Groningen haar postbode, maar dezen moesten dit baantje aan een man afstaan, toen de posterij beter geregeld was en zullen wel niet boven vaste boodschaploopsters te stellen geweest zijn.

Welke rol de vrouw gespeeld heeft op het arbeidsveld van wetenschap en kunst, is in een vorig hoofdstuk reeds aangetoond. Een groote bron van inkomsten is kennis zeker niet voor haar geweest. Zij mocht schoolhouden, maar die schoolvrouwen hadden waarlijk geen benijdenswaardig bestaan. Het was haar vergund toezicht te houden op de kleine kleuters, bijna van het oogenblik af, dat zij loopen konden, in bewaarplaatsen of kleinkinderscholen, maar meestal oefenden de matressen daarbij nog een ander beroep uit. Wij lezen b.v. van de school van „Naentje de bleekster” ³⁾, en ook vele naaisters vond men onder haar. Er waren inrichtingen van dezen aard, waar de beginselen van lezen, schrijven en rekenen

¹⁾ Navorscher 1896 bl. 636.

²⁾ Cat. Tent. Vrouwenarbeid 1898 no. 1149.

³⁾ Schotel, Het holl. huisgezin der 17de eeuw, bl. 85

onderwezen werden, maar het onderwijs in vele van deze scholen stond heel laag en het is geen kindervriendin, die wij hooren klagen:

„’t Is wat te seggen, kynderen op te voên, ’t is een drommedaris,
Die ’t gerammel, gejanck en ’t kijven can harden,
Was ik er baes van, ik sleurd’ u allen te flarden
Die hexkens, die schurken, die malle slengels”¹⁾.

Meisjesscholen mochten zij eveneens besturen, maar de vergunning daartoe was altijd afhankelijk van de zekerheid, dat zij met die bijscholen niet te kort deden aan de scholen harer mannelijke collegas. Iedere concurrentie op dit gebied werd uit den booze geacht en onverbiddelijk daaraan de kop ingedrukt. Groote kennis was geen hoofdvereischte, als men maar kon bewijzen zuiver in de leer te zijn. De schoolvrouw stond in kennis echter volstrekt niet zoover beneden den dorpschoolmeester, zeker niet in de zestiende eeuw, toen b.v. in 1567 te Schoorl door den ambachtsheer een ketelboeter als zoodanig werd aangesteld²⁾, voor wien de nonnen en bagijnen, die vóór de hervorming gewoonlijk de onderwijzeressen waren, wel niet zullen hebben behoeven onder te doen. Aan brei- en naaischolen was geen gebrek; vooral de laatste werden druk bezocht door meisjes van allerlei stand. Er kwam dan ook heel wat kijken, eer men de naaikunst geheel onder de knie had. Men moest vaardigheid verkrijgen in het maken van „schuysjes, spaensjes, schuyne spaensjes, pissebedjes, gaetjenswerck, gesneên-werck, witwerck, jeudwerck, 4 bientjens, 6 bientjens, 8 bientjens, spinnekopjens en diergelijcken”³⁾.

Ook in speldenwerk werd door de vrouw onderwijs gegeven. Van 1610 tot 1640 bloeide er o. a. een kantwerkschool te Haarlem, die door de Maagden van den Hoek werd gehouden en zelfs veel scholieren onder de niet-katholieken telde⁴⁾. Dat de kunst voor de vrouw al even-

¹⁾ Schotel, bl. 86.

²⁾ Stud. en Bijdr. op het gebied der hist. Theol. I, 336/7.

³⁾ Schotel, Het holl. huisgezin der 17de eeuw, bl. 123.

⁴⁾ Bijdr. Bisdom Haarlem XXXV, 292 vlg.

min gouden eieren legde, hebben wij eveneens in het vorige hoofdstuk gezien. Het was wel geen hooge kunst, wat de kermessen ons te genieten gaven, maar het was ook wel een heel schamel stukje brood,

Kleinkinderschool in 1781.
Uit: Atlas van Stolk No. 3836.

dat door de vrouwen verdiend werd, welke tot de kermistropen van goochelaars, zangers, koorddansers, tooneelspelers enz. behoorden en zij stonden dikwijls slechts ééne schrede af van de bedelaars. Hoogere kunst werd weliswaar beter betaald, de vaste tooneelspeelster had niet te klagen, een enkele schilderes evenmin, onderwijs

in teeken- en schilderkunst en in de muziek werd iets hooger ge-
 waardeerd dan het gewone onderwijs, maar toch moest de vrouw
 zich meestal tevredenstellen met een minimumprijs voor haar arbeid.

Alleen bij het landbouwbedrijf zouden wij kunnen spreken van
 gelijkwaardige samenwerking van man en vrouw; vooral geldt dit voor
 de boter- en kaasboeren, waar vrouwenarbeid een factor van groote
 waarde was. Alva noemde de bewoners dezer gewesten een volk

Vrouwen bezig met karnen en botermaken in de 17de eeuw.

Naar origineel uit: Atlas van Stolk No. 1027(43).

van boter en kaas, en omdat dit de voornaamste producten waren,
 die het land opleverde, en omdat deze producten in het buitenland be-
 roemd waren. Hieruit volgt, dat de boerin een groot aandeel heeft gehad
 in de welvaart van Nederland, want haar was zelfstandig het maken
 van de boter toevertrouwd, zij was heerscheres in de kaasmakerij.
 Bij het verbouwen van graan en knolgewassen treedt de arbeid van de
 vrouw niet zoo op den voorgrond, zij neemt daarbij een meer onder-
 geschikte plaats in, maar ook daar ontbreekt de samenwerking niet.

Men zal niet vergen, dat ik alle beroepen en bedrijven opnoem.

waarin de vrouw nu en dan is opgetreden en waarvan voor een deel, zooals het beroep van waarzegster en kopster, elders reeds melding is gemaakt. Wij zien haar nog afgebeeld als barbier of baardscheerster, maken o. a. kennis met een vrouwenparuikmaakster enz. Ter Gouw spreekt niet alleen van gekken maar ook van gekkinnen ¹⁾, die aan de hoven onzer graven optraden, wat niet onmogelijk is, daar de hiervoor genoemde Jeruzalemsvaarder in 1525 te Ulm Don Ferdinand met zijn vrouw en „mit eenre sottinne” aan tafel zag zitten ²⁾.

Bij een terugblik op de wijze, waarop vrouwen in haar levensonderhoud hebben trachten te voorzien, moet het ons wel treffen, hoe zelden zij daarbij een zelfstandige positie innamen; gewoonlijk was de vrouw ook in dat opzicht slechts de hulp van den man. Kieskeurig mocht zij in haar keuze niet zijn; slechts de minst aantrekkelijke en minst bezoldigde baantjes zijn haar in het algemeen overgelaten, omdat waarschijnlijk deze den man te weinig begeerlijk voorkwamen of te schrale verdiensten opleverden. Zoodra zij den man op zij streefde in verdiensten, werd geklaagd over onbehoorlijke concurrentie en haar als indringster de deur gewezen, zonder dat de man zich zelfs bewust was, dat ook hij zich had ingedrongen op een enkel gebied, dat toch ongetwijfeld eens tot het arbeidsveld van de vrouw behoorde. Als curiosa noem ik hier Pieter „de nayster” omstreeks 1590 en „de breymeester” in het weeshuis in dienzelfden tijd, beiden te Rotterdam, terwijl in het laatst der achttiende eeuw een man daar kleinkinderschool hield. Van meer belang waren echter de talrijke koks of keukenmeesters, die den scepter voerden, waar oorspronkelijk slechts de vrouw geheerscht had en de strijd tusschen kleermakers en naaisters is van dienzelfden aard. De maatschappij heeft het haar, die al minder goed toegerust was voor den strijd des levens dan de man, niet gemakkelijk gemaakt, maar toch heeft zij voet voor voet terrein weten te winnen als afzetgebied voor haar werkkrachten.

¹⁾ Schotel, Volksvermaken, bl. 31.

²⁾ Bijdragen Bisdom Haarlem XI 170.

V.

DE VROUW IN ZAKEN VAN STAAT EN OORLOG.

Al scheen de vrouw voorbeschikt te zijn om te dienen, de man om te heerschen, een enkele maal besliste het wispelturige lot het anders. Erfdochters traden niet alleen in het bezit van goederen, maar ook titels en ambten vervielen na haar ouders dood aan haar, zoo tenminste het leenstelsel, dat onderscheidde in zwaardleenen, die alleen aan mannen konden opgedragen worden, en spilleleenen, waarin ook vrouwen konden opvolgen, zich daartegen niet verzette.

De nederlandsche gewesten hebben niet alleen hun vorsten, maar ook hun vorstinnen gehad, die uit kracht van hare geboorte rechte erfgenamen van een of meer nederlandsche staten zijn geweest en als vrouwe, gravin of hertogin zelfstandig haar gebied bestuurd hebben. Hoe onzelfstandig ook overigens de positie der vrouw was, als gebiedster had zij geheel dezelfde rechten als de man. Waar de gewone vrouw feitelijk altijd onmondig bleef, had de landsvrouwe de beslissing over leven en dood, over oorlog en vrede, en was zij alleen gebonden aan de privilegies door haar bezworen. Zoo was de theorie, maar in de praktijk heeft geen onzer zelfstandige vorstinnen een benijdenswaardig lot gehad. Haar optreden gaf gewoonlijk het sein tot allerlei moeilijkheden, hetzij met minder getrouwe onderdanen of met heerschzuchtige naburen en bloedverwanten, die het recht harer opvolging betwistten.

Gravin Ada van Holland, de eenige dochter van graaf Dirk VII, heeft dit in 1203 tot haar schade ondervonden. Van zelfstandig

optreden is zelfs bij haar geen sprake geweest; haar moeder en de inderhaast tot haar echtgenoot gepromoveerde graaf van Loon handelden voor haar. Het lot dezer jonge vorstin is tragisch geweest, maar de rol door haar in dit treurspel gespeeld, was geheel passief. Margaretha, gravin van Holland, keizerin van Duitschland, ontleende in 1345 aan haar geboorte, als oudste zuster van den kinderloos overleden graaf Willem IV, het recht tot de opvolging in zijn staten, waarmee zij ook door haar gemaal beleend werd. Bekend is haar strijd met haar zoon, dien zij, daar haar plaats als keizerin in Duitschland was, als haar verbeider hier achter liet, en wien zij later deze gewesten behalve Henegouwen op bepaalde voorwaarden afstond. Die strijd heeft de hoeksche en kabeljauwsche twisten in het leven geroepen, welke bijna anderhalve eeuw lang een bron van ellende voor deze landen geweest zijn.

Margaretha heeft het onderspit gedolven evenals Jacoba van Beieren, de eenige dochter van Willem VI, toen deze de volgende eeuw haar aanspraken verdedigen moest, eerst tegen haar oom, den sluwen Jan van Beieren, elect van Luik, welke zich de rechten van voogd over de jonge gravin en van ruwaard over haar landen aanmatigde, daarna tegen den machtigen hertog van Bourgondië, die al jaren lang het oog gevestigd had op de vergrooting van zijn gebied met deze landen. Door haren onwaardigen echtgenoot Jan van Brabant verwaarloosd en beleedigd, door Humphrey van Gloucester, den man, dien zij liefhad en vertrouwde, bedrogen, gaf Jacoba in 1428, na tien jaren van strijd, den ongelijken en hopeloozen kamp op en erkende zij den hertog van Bourgondië als haar ruwaard; in 1433 na haar huwelijk met Frank van Borselen behield zij alleen haar titels zonder eenige macht. Zij is een krachtige persoonlijkheid geweest, een vrouw met groote energie, ridderlijkheid, kriegsbeleid en moed, doch zij was niet opgewassen tegen de intriges van haar listige tegenstanders. Als vorst en veldheer zou zij wellicht geen slecht figuur gemaakt hebben, maar het lot, dat haar als vrouw ge-

boren deed worden, bewees haar en haar onderdanen een ondienst.

Maria, hertogin van Bourgondië, die in 1477 de erfenis van Karel den Stoute aanvaardde, heeft heel kort geregeerd, doch lang genoeg om bitter te gevoelen, hoe de krachten van een vrouw te kort schieten in tijden van onrust en gevaar, als niet het geheele volk haar ter zijde staat. Het haar afgeperste Groot-Privilege getuigt dat. Het land had een man noodig om in geval van oorlog met het zwaard in de vuist den vijand af te wachten en haar huwelijk, reeds in April 1477 met den duitschen keizerszoon gesloten, heeft hoogst waarschijnlijk verhoed, dat de regeering van deze rijke erfdochter, evenals van haar voorgangsters, bloed en tranen over haar onderdanen gebracht heeft.

Wenden wij onzen blik in de middeleeuwen naar de zuidelijke nederlanden, dan zien wij daar de beide vlaamsche gravinnen Johanna en Margaretha, dochters van graaf Boudewijn IX, keizer van Byzantium, van 1205 tot 1280 het bewind voeren over de graafschappen Vlaanderen en Henegouwen. Gravin Johanna moge de regeering in moeilijke omstandigheden met beleid gevoerd hebben¹⁾, haar jongere zuster, bekend als „zwarte Margriet”, toonde zich in een niet minder onrustig tijdperk volkomen berekend voor haar taak. Jammer, dat haar zeer romantisch, maar ongelukkig eerste huwelijk den familietwist tusschen de Avesnes en Dampierres deed geboren worden, waarvan ook de bewoners dezer landen de wrange vruchten hebben geplukt.

Naast deze geboren landsvrouwen hebben andere vorstinnen een tijdelijk bewind gevoerd als regentes voor den afwezigen landsheer of den minderjarigen zoon. In de laatste hoedanigheid zien wij Geertruid van Saksen, de jonge weduwe van graaf Floris I in 1061 optreden over het graafschap Holland. Hoewel zij genoemd wordt „een Princesse van groote moed en verstand, die niets vrouwelijks

¹⁾ Blok, Geschiedenis van het Ned. volk I 192.

Geertruida van Saksen regeerde van 1061—1063 voor haar zoontje Dirk V, graaf van Holland.
Uit: Hadriani Barlandi *Hollandiae Comitatum historia et icones*. Lugd.Bat. bij C.Plantijn 1584, bl.15.

Ada, gravin van Holland in 1204.
Uit: Hadriani Barlandi etc. bl. 31.

Keizerin Margaretha van 1345—1354 gravin van Holland.
Uit: Hadriani Barlandi etc. bl. 65.

Jacoba van Beyeren, van 1417 tot 1433 gravin van Holland.
Uit: Hadriani Barlandi etc. bl. 81.

Maria van Bourgondië, van 1477 tot 1482 gravin van Holland.
Uit: Hadriani Barlandi etc. bl. 87.

Maria koningin van Hongarije, van 1530 tot 1555 gouvernante der Nederlanden.
Uit: Petit, *la grande chronique ancienne et moderne de Hollande, Zelande, Westfrise etc.* Dordrecht, 1601, Lib. VII, pag. 90.

over haar hadde dan alleen de kunne, welke lof den Huize van Saksen, waaruit ze haar oorsprong hadde, gemeen en toen ter tijd eigen was" ¹⁾, achtte ze het in haar eigen belang en in dat van het land toch maar beter om na verloop van twee jaar zich een krachtigen beschermer te verzekeren in Robert den Fries, graaf van Vlaanderen, tot dusverre een van Hollands grootste vijanden, aan wien zij haar hand reikte. Ook de saksische prinses Petronella, de weduwe van graaf Floris II, regentes geworden in 1124, heet bij de kroniekschrijvers buitengewoon verstandig, maar, daar haar bestuur niet in het voordeel was van de machtige Egmonder abdij, wordt in de Annales Egmondenses toch iets afgedongen op den haar toegezwaaide lof. Zij was wel goed, maar als zwakke vrouw „licht te misleiden" ²⁾, heet het daar.

In de 15de en 16de eeuw zijn deze gewesten geregeerd door vrouwen, welke, door de landsheeren tot hun landvoogdessen aangesteld, als zoodanig bekleed waren met alle rechten der vorstelijke macht en, hoewel haar een raad was terzijde gesteld, aan niemand verantwoording schuldig waren dan aan den vorst, n.l. Margaretha van Oostenrijk (1506—1530), Maria van Hongarije (1530—1555) en Margaretha van Parma (1559—1567). Bij de nagenoeg voortdurende afwezigheid der vorsten waren zij de tusschenpersonen tusschen den heer en zijn onderdanen en het strekt alle drie tot eer, dat zij oprecht gepoogd hebben beider belangen te behartigen en met elkaar in overeenstemming te brengen. Margaretha van Oostenrijk, de hertoginweduwe van Savoye, de dochter van keizer Maximiliaan, trad eerst als regentes op voor haar minderjarigen neef Karel, na zijn meerderjarigheid als zijn landvoogdes, en heeft den naam achtergelaten van een uitmuntend bestuurster. Het mag zeker wel als een

¹⁾ Kornelis van Alkemade, De gouden en zilveren gangbaare penningen der graaven en graavinnen van Holland, Delft 1790, bl. 15.

²⁾ Jan van Leyden. Kroniek van Egmond, vertaald door Kornelis van Herk, Alkmaar 1732, bl. 31.

bewijs van waardeering van haar regeering aangemerkt worden, dat zij in de landvoogdij door een vrouw werd opgevolgd, n.l. door de begaafde koningin van Hongarije, zuster van Karel V, die eveneens het haar toevertrouwde gebied in vrede en welvaart wist te bewaren, een vrouw van liberale beginselen, wier heengaan door het geheele volk betreurd werd. De bastaarddochter van den keizer, Margaretha van Parma, heeft de liefde voor hare voorgangster niet op zich weten over te brengen en den wagen niet in het rechte spoor weten te houden, doch staatslieden uit haar omgeving en haar opvolgers hebben evenmin de breuk tusschen den landsheer en zijn onderdanen weten te verhoeden. Den toestand is zij niet meester geweest, doch haar schuld was het niet, dat vorst en volk eerlang gewapend tegenover elkaar stonden.

In het tijdperk onzer stadhouders zijn over het algemeen hun gemalinnen voor het land van minder beteekenis geweest, daar de staten als souvereinen het meer dan eens zonder stadhouders of hun plaatsvervangers meenden te kunnen doen. Maria Stuart, de gemalin van den koning-stadhouder Willem III, is wel tot het regentschap geroepen tijdens de afwezigheid van haar echtgenoot, maar alleen in Engeland, waar haar invloed niet gering was en zij de band tusschen haar gemaal en het engelsche volk kan genoemd worden. Hier te lande blijft zij slechts in de herinnering voortleven als een liefvallige en hoogstaande vrouw. Een grootere plaats heeft Anna van Engeland, de echtgenoot van prins Willem IV, in onze geschiedenis ingenomen, daar zij van 1751 tot 1759 de regeering voor haar minderjarigen zoon waarnam. Zwak van gezondheid, hartstochtelijk doch niet doortastend van karakter, heeft de engelsche prinses zich niet boven de partijen weten te verheffen en de liefde tot het Oranjehuis is onder haar regeering niet toegenomen.

Met meer liefde denken de Friezen en Groningers aan haar landsvrouw uit dienzelfden tijd, Maria Louisa van Hessen—Kassel, een edeldenkende vorstin, die na den ontijdigen dood van haar

gemaal Johan Willem Friso, van 1711 tot de verheffing van haar zoon Willem IV tot stadhouder de staatszaken bestuurde en ook na diens dood in 1751 grooten invloed op de regeering had. Als

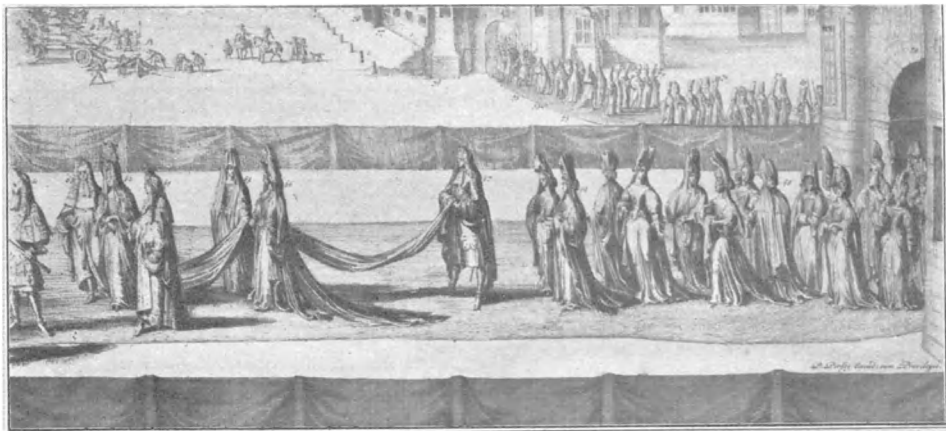
Maria Stuart, gemalin van Willem III (1690).

Uit: Atlas van Stolk.

een ware landsmoeder ging zij met het volk om en de familiere naam, Marijke- of Maaikemeu, waaronder zij bekend was, getuigt wel van de warme toegenegenheid, die men haar toedroeg.

Dat behalve door de regeerende vorstinnen door vrouwen in het

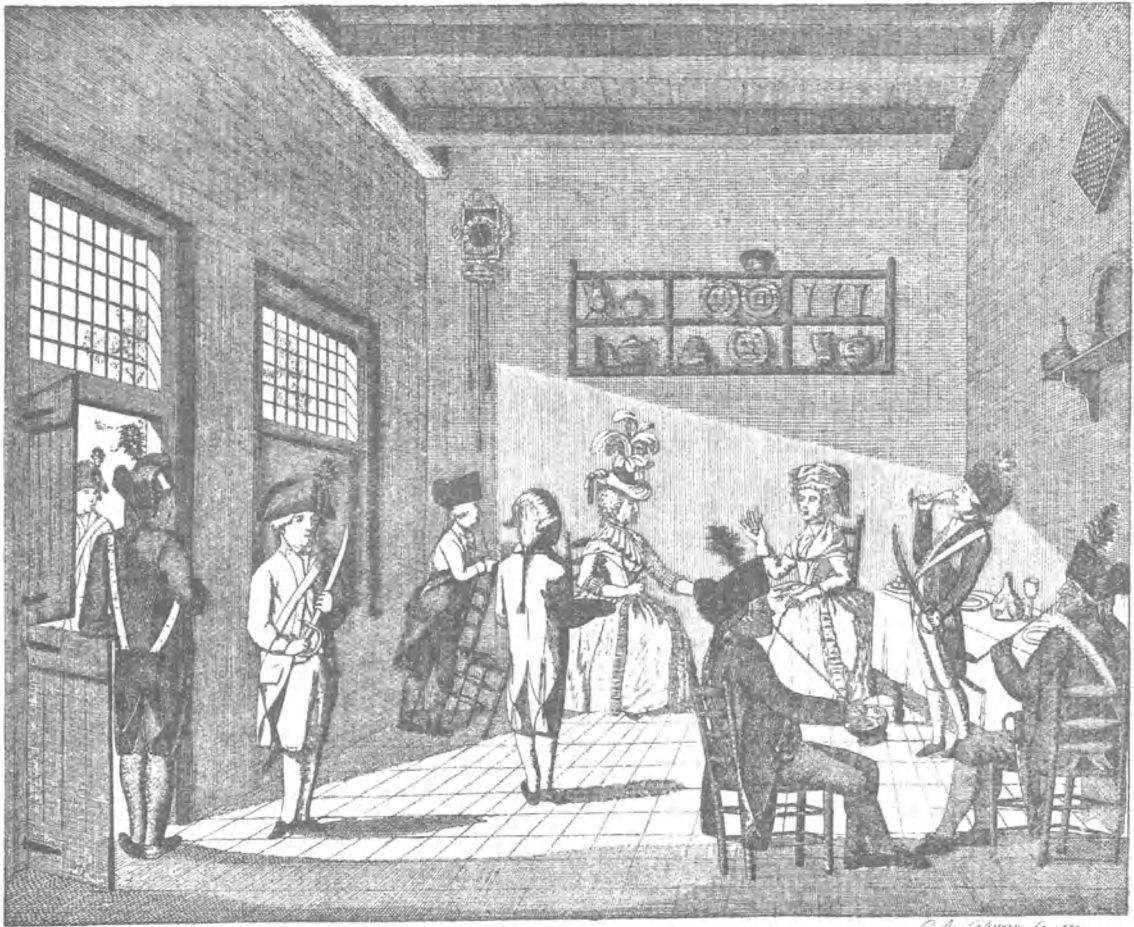
algemeen meermalen een groote rol is gespeeld op het staatstooneel, kan onze geschiedenis ons leeren, afgezien nog van de vele intriges, waarvan vrouwen gebruik hebben gemaakt om staatkundige oogmerken door list te bereiken, zooals wij dat gezien hebben bij de moeder van Ada van Holland en die van Jacoba van Beieren, welke daaraan haar dochters opofferden; ook kunnen wij o. a. nog noemen Catharina van Cleef, de echtgenoot van hertog Aernout van Gelder, die niet moede werd den twist tusschen haar gemaal en haar zoon aan te wakkeren. Pretendenten naar de hand eener rijke erfdochter

Prinses Anna in den begrafenisstoet van koningin Maria van Engeland 15 Maart 1695.
 Uit: Afbeelding der ceremoniën gepleegt bij 't overlijden, eerbedde en begravenis van hare
 Majesteit Maria Stuart, Beschermster des geloofs, P. v. d. Berge, Amsterdam.

wendden soms gewelddadige middelen aan om hun doel te bereiken, huwelijken onzer vorsten met dochters uit aanzienlijke en machtige geslachten verhoogden het aanzien van de staten, maar konden dezen ook duur te staan komen. Dergelijke huwelijken hebben onder Karel V voornamelijk de zeventien provinciën onder één hoofd gebracht; het huwelijk van Philips den Schoone met de spaansche infante heeft voor Nederland jammerlijke gevolgen gehad; de verbintenis van Oranjevorsten met Stuarts is niet in Nederlands voordeel geweest en de aanhouding van prinses Willemijntje van

Pruisen, de flinke gemalin van Willem V, 29 Juni 1787 bij Goejanvervellesluis heeft den inval der Pruisen in ons land als nasleep gehad.

Het gevangen houden van haar Koninkl. Hoogheid Mevrouw de Princeffe van Oranje enz. in het huis van A. Leuwenhoek, aan de goejan verwelle fluis den 28te Junij 1787.

Uit: Atlas van Stolk no. 4753.

Verschillende vrouwen, o. a. Margaretha van Oostenrijk, Maria van Hongarije en zeker ook koningin Maria hebben diplomatieke talenten getoond en de nederlandsche rechtsgeleerde Bynckershoek kon zich dan ook niet begrijpen, waarom vrouwen, zoo zij wel den

troon mochten beklimmen, niet in diplomatieken dienst gebruikt werden, vooral bij een koningin. Allerlei eigenschappen toch, bij vrouwen soms in hoogere mate aanwezig dan bij den man, geven daar den doorslag, niet fysieke kracht ¹⁾. Er is in die richting wel een enkele maal gebruik gemaakt van den dienst van vrouwen, zij het dan ook slechts als geheime agenten. In 1529 werden de regentes Margaretha van Oostenrijk voor Karel V, en Louise de Valois, hertogin van Angoulême, voor Frankrijk naar Kamerijk afgevaardigd om de

**¶ Vanden pappe ghetraecteerte Ca-
merijc nistche den keijser en den con-
tē vā Brancrich/ gemaect biden prince-
ssen en vrouwe/ te weten bi mijn vrou-
we Margriete/ en mijn vrouwe dē re-
gente Louise vā Valois hertoginne
vā Engolomme. etc.**

Uit: Van Brabant die excellente Cronike,
Antwerpen bij Jan van Doesborch 1530;
(2 Juli 1529).

grondslagen te leggen voor den kort daarop gesloten vrede. Beter nog kennen wij in die hoedanigheid de zoogenaamde „koppelaarster” van het Twaalfjarig Bestand, juffrouw Tserclaes, die in 1621 door de aarsthertogen met een geheime zending aan prins Maurits werd belast zonder evenwel te slagen en als van brabantische afkomst, doch in Den Haag wonende, ook na dien tijd als onderhandelaarster door de staten gebruikt werd.

Tegen een persoonlijk deelnemen aan den krijg zag menige vorstin in den ouden tijd niet op. De vrouw van graaf Dirk VII,

¹⁾ Busken Huet, Land van Rembrand II 395.

Aleidis van Cleef, verdedigde Kennemerland tegen haar zwager Willem, terwijl haar man de Vlamingen bestreed; Keizerin Margaretha bevond zich zelf bij de troepen, die tegen haar zoon in het veld werden gevoerd en gravin Jacoba heeft niet geringen naam in den krijg verworven. In het eerste kwartaal der 11de eeuw leefde in de buurt van Cleef het roofridderspaar Balderik en Adela, die veel van zich hebben doen spreken door hun hebzucht en hunne daaruit voortvloeiende, voor niets terugdeinzende misdaden. Adela's eenige deugd, zoo men het zoo noemen mag, was haar ontembare moed, o. a. blijkende uit de wijze, waarop zij haar burcht lang tegen den vijand wist te verdedigen ¹⁾; in 1298 hield vrouw Baerte, de echtgenoot van Gysbrecht van IJsselstein, zoon van Arnoud van Amstel, het slot IJsselstein zoo kloekmoedig een jaar lang tegen den graaf van Holland, dat zij bij de overgave voor zich en de helft der bezetting lijfsbehoud verkreeg.

Ook de vrouw uit het volk heeft bij de verdediging van den geboortegrond soms krachtdadig geholpen. Dat ondervond graaf Lodewijk van Loon in 1204, toen zijn geslagen leger door de rijnlandsche vrouwen van Leiden af tot de utrechtische grens werd vervolgd ²⁾. In de woelingen tijdens de geloofsvervolgingen hebben ook vrouwen een rol gespeeld; in 1558 gaf te Rotterdam een vrouw met haar pantoffel het sein tot een tumult, waarbij vijf ketters, die op het punt stonden ter dood gebracht te worden, bevrijd werden ³⁾; bij beeldenstorm en plundering hielpen vrouwen gewoonlijk wakker mee. Groot was vooral de haat tegen de Minderbroeders, de handlangers der inquisitie; de vernieling in 1566 van het Minderbroedersklooster en de beeldenstorm in de S. Pancraskerk te Leiden waren het gevolg daarvan, zooals ook het klooster dezer orde te Delft het omstreeks dienzelfden tijd ontgelden moest. Een ooggetuige verhaalt, hoe „een lengte van Delfsche Hellevechten met sulck een

¹⁾ Blok I, 132.

²⁾ Ibidem bl. 225; Melis Stoke.

³⁾ Rott. Jaarboekje II, 233.

wonderlycke schielyckheidt in hevige furieusheyt (niet anders als of si met den Duyvel beseten waren geweest) gemeenderhand,

KENAU SIMON HASSELAERS.
*een Zedighe doch moedighe Heldinne van vreffelycken huys binnen
 Haerlem, out 46 jaren, die int belegh 1572, als Kapitein met bus
 frees en guvereer drie hondert Vrouwen tegen de Spagniaers opvoerde*

Uit: Atlas van Stolk no. 492.

vooreerst de kerk der Franciscanen ofte Minrebroershebben ingenomen, alles overrompelt en geplundert, daarna met een helsche drift en boosheyt het Clooster opgebroken, 't welck sij met een gedruys alsof de Hel open gingk door ende wederdoor lopende soodanig vervulden, dat al de Minrebroeders door die ongewoone gedaente van sulcke furieuze en rasende wyven gruwelyck verschrikt zijnde, eensdeels met de vlucht anderdeels met verschuylinge in hole en verborge plaetsen sich te salveren geraden gevonden hebben als vreesende, dat het haar aan

den lyve oock soude mogen gelden" ¹⁾. De vrijheidsoorlog heeft zijne heldinnen geleverd, van wie de meest bekende wel is geweest Kenau Simonsd. Hasselaer te Haarlem, die met haar vrouwschaar den spaanschen belegeraars van de wallen af een warme ontvangst bereidde; minder bekend moge de alkmaarsche Trijn Rembrants of

¹⁾ Fruin, Bijdr. voor Vad. Gesch. en Oudheidk. IX, 174.

Remme zijn, maar van haar diensten aan de stad bewezen spreekt het schilderstuk, in het oude pesthuis als schoorsteenstuk aangebracht, dat het volgende onderschrift droeg:

„Zie hier Trijn Rembrants, die de Spaansche tyranny
Weerstond, en Alkmaar met haar maagden naar krijgswetten
Ontzetten hielp; dies deed tot lof der maagdenrhei
Den burgerheer haar beeld voor deze schoorsteen zetten” ¹⁾.

Trijn van Leemput met eenige vrouwen optrekkende om het kasteel Vredenburg te Utrecht te slechten.

Uit: J. van Beverwijck, Van de uutmementheyt des vrouwelicken geslachts, 1643 III, 50.

Voor Sluis noemt Bor²⁾ Maeyken in den Hert en Catharina Rose, die in 1587 als kapiteinen van burgervrouwen meehielpen om de stad te versterken, naar welke amazonen de Vrouwenberg of Venusberg, een der bolwerken, zijn naam zou dragen. Te Utrecht wordt nog de herinnering bewaard aan Trijn van Leemput of Bergers, die, door zelf het eerst de handen aan het werk te slaan, met haar gezellinnen den stoot gaf

tot het afbreken van het Vreeburg, dat bolwerk der spaansche tyrannie. Binnenlandsche onlusten wakkerden de vrouwen aan door haar strijd-lustigheid; te Delft brak in 1616 een oproer uit onder de vrouwen over den accijns van het koren; in 1650 behoorden zij te Culemborg eveneens tot het volk, dat zich tegen een dergelijken accijns verzette.

¹⁾ Boomkamp, vervolg op van Eikelenbergs, Alkmaar en zijne geschiedenissen, bl. 270/1; Navorscher IV, 20/21.

²⁾ Bor, Ned. Oorlogen, Amsterdam 1679, 3de st. Boek XXIII, fol. 46.

De waard Coelemey te Delfshaven zag zich in 1672, omdat hij naar het heette Mr. Pieter de Groot had helpen ontvluchten, bedreigd door het gepeupel van het Achterklooster, Pannekoekstraat, Zandstraat en Schotschedijk te Rotterdam; een troep van 200 wijven en jongens met een nieuwe vlag trok naar de Delfshavenschepoort en zou zijn huis omver gehaald hebben, zoo Maertgen Paters, een kloekhartige vrouw, bekend met de leidsters van den troep en met haar, die de vlag droeg, haar niet door overreding tot terugkeer gedrongen had ¹⁾. Mr. Willem van der Aa, een geestverwant van De Groot, kon zich het volgende jaar, toen hij de rekening van Numanspolder kwam opnemen, slechts redden uit de handen van een troep woedende wijven, door „seer subitelycken ende hol over bol” een ongewonen weg te rijden; zonder kleerscheuren was hij er echter niet afgekomen, want, klaagde hij, „met groote tacken van boomen sloegen si dermaten op mijn lichaem, dat hetselvige doorgaens daarvan seer blauw was” ²⁾. En wie kent Kaat Mossel niet, de rotterdamsche keurvrouw der mosselen, met haar vriendinnen Ruige Keet en de Oranjemeid, die in 1784 de patriotische vroedschap en de burgerwacht het leven zuur maakten en tuk waren op relletjes! Groot evenwel was haar invloed en men denkt daarbij aan een gezegde van O. Z. van Haren in 1747, dat de souvereiniteit op de vischmarkt resideerde ³⁾. Tot de oranjepartij behoorden ook de groningsche vrouwen, die in 1795 bij een complot om den ouden toestand te herstellen op zich genomen hadden zich meester te maken van een der poorten ⁴⁾.

Dat door een zoodanig optreden de vrouw zich aan zware straffen blootstelde, schijnt haar niet afgeschrikt te hebben. Te Antwerpen werden in 1411 vele vrouwen veroordeeld, omdat zij aan ongeregelde heden hadden deelgenomen ⁵⁾; 10 Augustus 1748 moesten

¹⁾ Stukken betreffende Mr. Pieter de Groot in het gemeentearchief te Rotterdam.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Gedenkschriften Van Hardenbroek I, 179.

⁴⁾ Tijdsch. voor Gesch. enz. XX, 268.

⁵⁾ Antw. Archievenblad XXVI, 42, 70.

Cornelis van Klaveren, bijgenaamd Dikke Willem en Marrige Willems, bijgenaamd Lange Marie, het te Utrecht met de galg boeten, omdat zij tot de belhamels van het pachtersoproer behoord hadden ¹⁾; op de overijselsche freule Van Dordt, die een werkdadig aandeel had genomen aan den opstand in 1799 tegen het bestaande gezag, werd de krijgswet in haar volle gestrengheid toegepast; zij onderging het lot van een landverrader en werd gefusilleerd.

Tot het oorlogsrecht behoorde het echter ook, dat b.v. in 1359, toen zich de kabeljauwsche stad Delft op genade of ongenade aan hertog Aelbrecht moest overgeven, zij niet alleen 1000 harer burgers barrevoets en blootshoofds moest zenden om vergiffenis af te smeeken, maar ook 500 vrouwen, blootshoofds, met hangende haren en in haar beste kleederen. Maar nog slechter b.v. verging het in 1572 de steden Zutphen en Naarden, waar onschuldige vrouwen noch haar schuldellooze kinderen door den wreeden vijand werden gespaard.

Bij onze 17de eeuwse geschiedschrijvers duiken telkens verhalen op van vrouwen, die als soldaat of matroos gediend hebben, en wij hebben geen reden daaraan te twifelen. Zucht naar avonturen zal bij haar wel als het hoofdmotief beschouwd mogen worden voor het kiezen van dit voor een vrouw wel zeer eigenaardige beroep. Margaretha, een friesche amazone, zou in het begin der 17de eeuw 7 jaar de Staten gediend hebben, o. a. bij het beleg van Ostende, eerst met de piek gewapend, daarna met het musket en pronkende met een witte veer op haar hoed. Zoo lief had zij zelfs den soldatenrok, dat zij een „Lof des krijgs” dichtte en jonge dochters aanmoedigde de wapenen op te nemen ²⁾; de moeder van Jacob Campo Weyerman, den beschrijver der levens onzer nederlandsche kunstschilders en kunstschilderessen (1729), was sergeant geweest. Een blik op het portret van Geertruyd ten Bruggen, die als dragonder in den spaanschen successie-oorlog diende, maakt het verklaarbaar, dat

¹⁾ Gedenkschriften Van Hardenbroek I, 13.

²⁾ Van Meteren, Hist. der Ned., Amsterdam, 1663, XXIII, 446a; Navorscher 1858, bl. 132.

de sekse dezer krijgsmachtige dames niet dadelijk in het oog viel.

Dat deze vrouwelijke krijgslust niet ieders goedkeuring wegdroeg, blijkt uit een vonnis in 1748 door de groningsche magistraat geveld,

Geertruyt ten Bruggen diende als dragonder
in den spaanschen successie-oorlog.

Uit: Atlas van Stolk no. 3004.

waarbij Geertruit van Duiren, die in manskleeren soldaat geworden was, tot een jaar gevangenisstraf werd veroordeeld ¹⁾.

In de 17de eeuw had men eveneens al meisjes, van wie men als van de haagsche Isabeau kon zingen:

„Daar was laatst een meisje loos,
Die wou gaan varen als lichtmatroos”.

De Jonge weet te vertellen van Anna Jans, marsklimmer en van Adriana la Noy, matroos, die in den eersten engelschen oorlog op 's lands vloot dienden en van Willemtje Gerrits, die, van haar 13de tothaar 19de jaar in nederlandschen dienst, het tot busschietter gebracht had en in den tweeden engel-

schen oorlog gevangen genomen na ontdekking harer sekse op vrije voeten gesteld werd ²⁾. Een Aagt de tamboer, later waardin, had als reclame boven haar deur staan:

„Hier woont Aagt de Tamboer, die 't nog als de beste wel zou klaren.
Sij heeft tweemaal met Tromp voor matroos gevaren; (n.l. het trommelen)
Sij is van leden gesont en fris
En kan swemmen als een vis.
Gelijk sij nog onlang een kint uit het water verlost.
Die er wil sien heeft het maar een glas bier te kosten” ³⁾.

¹⁾ Gron. Volksalmanak 1899, bl. 62.

²⁾ De Jonge, Zeewezen I, 507 en II, 29.

³⁾ Van Lennep en Ter Gouw, De uithangteekens I, 340.

In het laatst der zeventiende eeuw werd in het Theatrum Anatomicum te Rotterdam als een der merkwaardigste curiosa een opgestopte en gepraepareerde huid van een vrouw bewaard, die lang als dragonder gediend had en door haar kameraden vermoord was ¹⁾.

En wie denkt, waar sprake is van vrouwen in het leger, niet aan de marketenster, al maakte deze zich ook op een geheel andere manier verdienstelijk voor het land!

Ook zij, die niet op de in de vorige bladzijden beschreven wijzen uiting gaven aan haar politieke gevoelens — wat uitteraard slechts een klein gedeelte der vrouwen was — leefden, kunnen wij zeggen, mee met de gebeurtenissen, waarvan het wel en wee van het land afhing.

Den 6^{den} Aug. 1665 stroomde iedereen naar Delfzijl om De Ruyter te begroeten, dien men verloren achtte; ook „meenighte van deftige en eerlijke vrouwen vielen hem om den hals en kusten hem, naar 's landts wijze, als of ze hunnen vader of broeder uit gevaar des doodts ontkomen bewellekoomden” ²⁾. In woorden en geschriften hebben vele vrouwen heftig partij gekozen voor hetgeen zij in 's lands belang achtten. Vooral sinds het midden der 18de eeuw komt de schrijfster van vaderlandsche ontboezemingen op. Mevrouw Cambon—Van de Werken toont zich in haar geschriften een vurige oranjeklante, de jonge dichteres Petronella Moens een heftig tegenstandster dezer partij in een gedicht, waarvan het laatste couplet luidt:

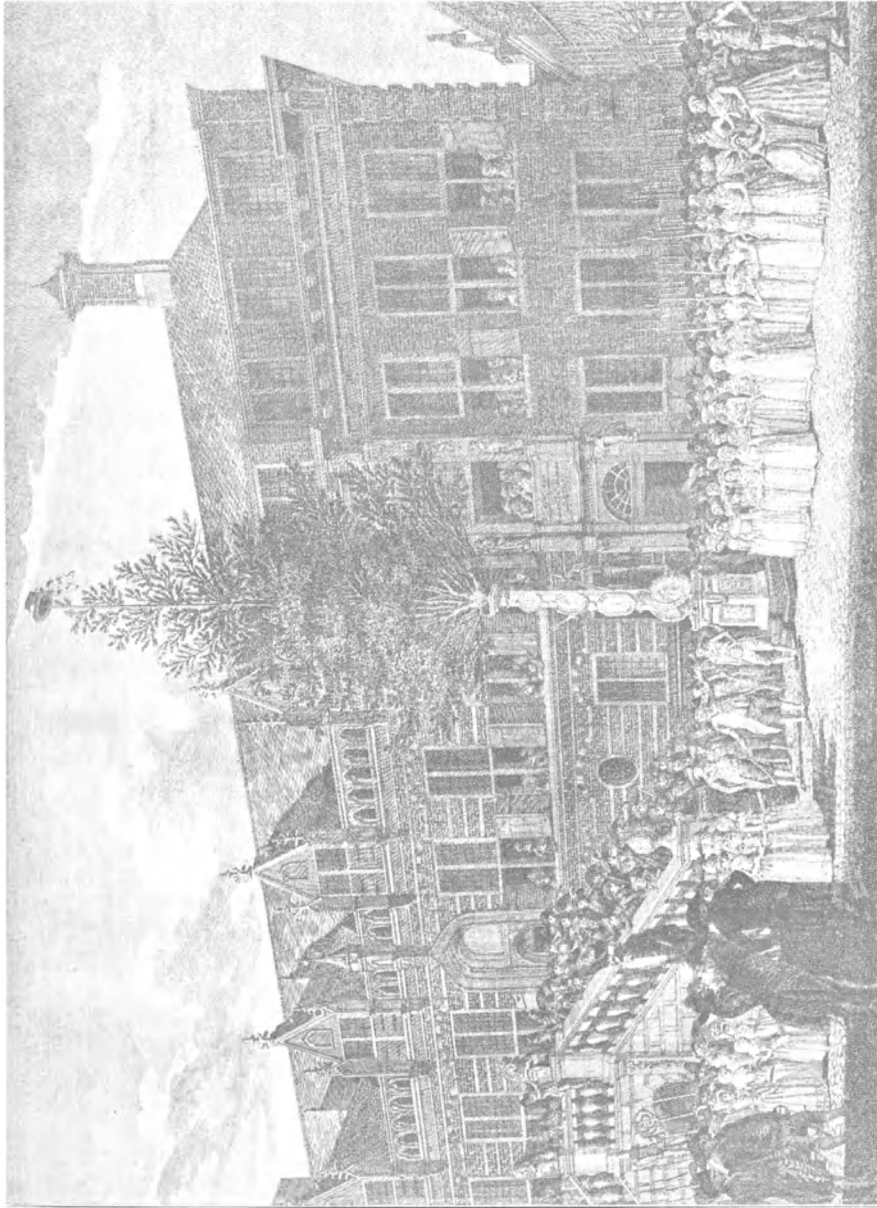
„Bataven! Zoo 't geweld u ooit ten strijde vergt,
Dan ziet gy vrijheidsvuur herleven,
Ja zelfs in zuiglings lachjes zweven,
Dan ziet g' hoe Dwinglandy zelfs teedere Maagden tergt” ³⁾.

En Maria Paape dichtte in 1795 haar „Republikeins gebed van eene vaderlandsche vrouw”. Zoo heeft de vrouw invloed op de nederlandsche omwenteling gehad, terwijl dichters als Helmers en

¹⁾ Rotterdamsch Jaarboekje II, 29.

²⁾ Busken Huet, Land van Rembrand II, 346.

³⁾ Hartog, De Patriotten en Oranje, van 1747—1787, bl. 231.

Het vrijheidsfeest te Alkmaar, 22 Maart 1795.

Uit: Atlas van Stolk no. 53ro.

Bellamy haar krijgsvuur nog wisten aan te blazen in strijdzangen en liederen, gewijd aan de bataafsche vrouwen en vaderlandsche jongedochters. Zelfs in haar sieraden toonden dezen haar sympathie of antipathie voor de eene of andere partij door het dragen van oranjelint, gouden keeshondjes en kapelletjes ¹⁾.

Vrouwen bleven niet achter om de fransche verlossers hartelijk te verwelkomen, jonge meisjes woonden als vrijheidsmaagden het planten van de vrijheidsboomen bij; het werd gewoonte, dat eerejonkvrouwen bij de begroeting van hooge gasten daaraan meer luister bijzetten, zooals o. a. te Appingedam, waar in 1809 ter verwelkoming van Koning Lodewijk Napoleon niet minder dan 50 „van de fatsoenlijkste burgermeisjes met witte voorschoten” tegenwoordig moesten zijn.

Toen het uur der vrijheid in 1813 aanbrak, tooiden ook spoedig de vrouwen zich weer met het zoolang verboden en daarom nog meer geliefde oranje en offerde menigeen gaarne haar sieraden op het altaar der vaderlandsliefde. Goed en bloed is door onze voorouders geofferd om het erf onzer vaders te behouden. In het eerste hebben de vrouwen haar aandeel ten volle bijgedragen, doch in het tweede? Haar bloed hebben zij niet behoeven te vergieten, maar haar hart heeft gebloed en haar oogen hebben geweend, telkens als de krijgstrompet klonk, die zoovele echtgenooten en zonen, vaders en broeders ten doode opriep.

¹⁾ Naar Van de Cappelle. Navorscher IV, 327.

VI.

DE RECHTSTOESTAND VAN DE VROUW.

In vorige hoofdstukken is meermalen aanleiding geweest om te wijzen op de ongelijke rechtsbedeeling van man en vrouw, meer verschillende naarmate wij dieper teruggingen in de middeleeuwen.

In onze oudste bronnen is de positie van de vrouw vrijwel gelijkstaande met die van een slavin. Eigenlijk wordt zij niet als lid van de familie beschouwd, waartoe zij door haar geboorte behoort, omdat het toch eenmaal haar lot zal zijn, door huwelijk in een andere familie opgenomen te worden; zij vertegenwoordigt alleen voor de eigen familie eenige waarde om den koopprijs, die bij huwelijk voor haar aan haar bloedverwanten zal betaald worden. Had zij recht gehad op een deel van het familieëigendom, in den ouden tijd voornamelijk bestaande in landerijen en vee, dit zou dan met haar overgaan in de familie van den echtgenoot en daartegen bestonden groote bezwaren. Later werd het de gewoonte haar niet geheel met leege handen te laten vertrekken, en werd de koopprijs als huwelijksgift aan haar afgestaan ¹⁾. Het nieuwe lid der gemeenschap bracht haar echtgenoot en zijn familie dus geen voordeel aan; daarom werden rechten op geldelijke voordeelen van die zijde haar evenmin toegekend.

In het leenstelsel was oorspronkelijk voor haar geen plaats; toen men later onderscheidde in zwaard- en spilleleen, verviel het leen slechts aan haar, zoo in denzelfden graad geen mannelijke erfge-

¹⁾ Fockema Andreae, Oud-Ned. burg. recht II, 164.

namen aanwezig waren; een oudere zuster ging nooit boven een jongeren broer. „'t Sweert moet ymmer boven den Spinrocken staen", heet het in de middeleeuwen ¹⁾).

Bij een huwelijksverbintenis op de hiervóór beschreven wijze aangegaan moest de positie van man en vrouw wel zeer verschillend zijn. De man kon zijn vrouw, zonder zelfs de reden daarvan op te geven, verstooten en deze zaak ten opzichte van haar familie, die daardoor beleedigd en benadeeld werd, met geld afdoen. Later werd hem ook een boete door den geestelijken rechter opgelegd, zooals b. v. in 1330, toen Henricus Textor daarvoor 20 grooten moest betalen aan den provisor van Zuid-Holland ²⁾. Scheiding was toen ook reeds toegestaan aan den man, zoo de vrouw zich aan ontucht overgaf of zware misdrijven pleegde; er moesten jaren verloopen, eer het recht der vrouw op scheiding bij dergelijke handelingen van den man erkend werd. Geldelijk beheer had de vrouw niet of weinig, n.l. slechts uitgaven voor huishouding en kleeding; zij had geen recht iets te vervreemden, want haar echtgenoot alleen had de beschikking over het vermogen; pas later, toen het erfrecht der vrouw beter geregeld was, kon door huwelijksvoorwaarden die macht van den man beperkt worden. De gehuwde vrouw stond in alles onder voogdij van haar echtgenoot; in rechten kon zij nooit zelfstandig optreden. Het maken van een testament is in de meeste streken de eerste rechtshandeling geweest, waartoe zij den bijstand van een man niet behoefde. Bij afwezigheid van haar echtgenoot, zien wij haar soms ook, door hem daartoe gemachtigd, in zijne plaats optreden.

Die ongelijkheid in rechten was volkomen in overeenstemming met de plaats, die men man en vrouw in de maatschappij aanwees; den man eene in het openbare, de vrouw eene in het huiselijk leven

¹⁾ Dirc Potter, *Der Minnenloep* IV, 1297.

²⁾ Muller, *De Registers en rekeningen van het Bisdom Utrecht* I, 540. In: *Werken van het Hist. Gen. te Utrecht* N. S. no. 53.

en in theorie had de wet dan goed voor de vrouw gezorgd. Er bestond een nauwkeurige arbeidsverdeeling tusschen man en vrouw, voort-spruitende uit den verschillenden aard der beide geslachten en vooral het verschil in lichaamskracht was daarbij een groote factor. De man, die de kracht vertegenwoordigde, zou de lasten van het leven moeten dragen en voor het onderhoud van vrouw en kind zorgen; op hem rustte ook de verplichting de weerloozen te beschermen tegen alle gevaar; daartegenover zou de vrouw getrouwelijk haar plichten moeten vervullen als echtgenoot en moeder. Wat schaadde haar achteruit-stelling bij erfrecht, zoo zij toch alles kreeg wat zij noodig had; de man, die de beschikking had over alles, moest immers als een „goed huis-vader” het vermogen beheeren! Binnenshuis was de niet-weerbare vrouw aan veel minder gevaren blootgesteld dan daarbuiten; het was dus voor haar veel beter zich buitenshuis door haar man te laten vertegenwoordigen, vooral in zaken, die buiten haar gewone sfeer lagen. Daaruit vloeide ook vanzelf voort, dat voogdijschappen met de daaraan verbonden beslommeringen moeielijk door haar waar-genomen konden worden?

Er moge poëzie geschuld hebben in die onderlinge verhouding van man en vrouw, vooral in het riddertijdperk, toen door zijn gelofte ieder ridder zich verbond de vrouw te eeren en te beschermen en lichaamskracht niet meer het hoogste getaxeerd werd; de omstan-digheden waren heel zelden gunstig voor een dergelijke idylle van het huwelijksleven..

Op de ouders rustte de verplichting zooveel mogelijk de dochters naar haar staat te doen trouwen; deze verplichting ging zoover, dat een onkuische dochter onterfd kon worden, als haar ouders bereid geweest waren haar een goed huwelijk te doen sluiten, maar die straf niet kon toegepast worden, als de ouders in gebreke gebleven waren die dochter vóór haar 25ste jaar uit te huwelijken ¹⁾.

¹⁾ De Groot, Inleiding tot de hollandsche rechtsgeleerdheid. B. II Dl. 18 § 13.

Niettegenstaande alle moeite gelukte het echter niet alle vrouwen het huwelijksgeluk te doen smaken en bovendien waren er vrouwen, die, hoewel zwak, haar mannen overleefden. Veel te weinig is oorspronkelijk met deze beide categorieën van vrouwen rekening gehouden en Karel de Groote zag zich dan ook al genoodzaakt bijzondere bepalingen te maken ten opzichte van die onbeschermden vrouwen, die als weduwen tot geen gezin behoorden ¹⁾. Maar het grootste bezwaar tegen die verdeling van rechten en plichten was wel daarin gelegen, dat menschen geen engelen waren. Die bescherming van het zwakke door het sterke geslacht kwam in de praktijk meestal neer op geheele afhankelijkheid van de vrouw, zoo niet op hare verdrukking.

Allerlei toestanden zijn in den loop der tijden gewijzigd en ook verbeterd; lijfeigenschap en hoorigheid zijn afgeschaft; de positie der vrouw is ontegenzegglijk in haar voordeel veranderd; maar al had ze ook in de 18de eeuw niet meer zooveel reden tot klagen als eenige eeuwen te voren, tot roemen was er zeker evenmin reden.

Nog altijd werkte de zuurdeesem van de oude opvatting na in de wetten en de zeden. Onmondig werd de vrouw gehouden, de gehuwde volgens de wet, de meerderjarige ongehuwde tengevolge van de zeden, krachtens welke zij nog lang bij rechtshandelingen zich van een voor ieder bijzonder geval „verkoren” voogd bediende; haar getuigenis was minder waardig dan dat van een man; slechts een moeder of grootmoeder kon als voogdes benoemd worden en, hoewel zij in vele gevallen handelingsbevoegdheid verkregen had, was deze aan allerlei beperkingen onderworpen evenals haar recht om verbintenissen aan te gaan.

Bijzondere rechten had zij weliswaar behouden. Haar aansprakelijkheid in finantieele aangelegenheden was beperkt; doch dientengevolge evenzeer haar crediet. Het onteeren eener vrouw bleef be-

¹⁾ Fockema Andreae, Oud-Ned. Burg. recht I, 121.

hooren tot de zwaarste beledigingen, vooral, omdat hare huwelijkskansen daardoor geringer waren geworden en zij dus schade leed.

De maatschappij is voortgegaan iedere vrouw een bepaalde plaats in haar midden aan te wijzen zonder de belanghebbende zelf daarin eenigszins te raadplegen.

Politieke rechten had de vrouw immers niet! Zij kon poorteres eener stad zijn en het trouwen met een poortersdochter gaf zelfs enkele voordeelen aan den nieuwen inwoner eener stad; maar de vrouw zelf genoot wel bescherming en deelde in allerlei stedelijke privileges, doch had geen recht van meespreken. Wordt in 1796 van vrouwenkiesrecht gesproken, alsof dit noodzakelijk uit het algemeen stemrecht zou voortvloeien, dan wordt dit slecht ironisch bedoeld ¹⁾. In staatszaken werd evenmin haar raad gevraagd, behoudens in de enkele uitzonderingsgevallen in het vorige hoofdstuk vermeld.

Voor overtreding van de wet heeft de vrouw altijd de volle verantwoordelijkheid gedragen. De straffen bij gelijken misdaad aan man of vrouw opgelegd, mogen verschillend geweest zijn, zij boette daarom niet minder zwaar. Zwangerschap alleen gold somtijds als reden tot gratie of vermindering van straf. Gevangenissen voor langdurige opsluiting kende men in de middeleeuwen niet; overtredingen als „quaet comportement in het huwelijk”, lasteren, vechten, schelden en ontuchtig leven werden veelal geboet met het meeloopen in een processie, gekleed in een wit laken of in het hemd met een groote waskaars in de hand, zooals in 1555, toen een vrouw wegens het doen van een valschen eed veroordeeld werd „in haer hembde in die processie te gaen” ²⁾. Kleine vergrijpen tegen de kerkelijke tucht of leer werden op diezelfde wijze gestraft; soms werd, zooals te Utrecht in 1525, wegens ketterij aan een vrouw de straf opgelegd om levenslang een rood kruis op haar opperste kleed te dragen. Het was wel te

¹⁾ Knappert, Het zedelijk leven onzer vaderen in de achttiende eeuw, bl. 93.

²⁾ Publ. Hist. du Limbourg XII, 155.

verwachten, dat zij deze straf zou trachten te ontduiken en in 1528 werd zij deswegens dan ook met zwaarder straf bedreigd ¹⁾. Te pronkstelling, gewoonlijk gepaard gaande met geeseling, was een vonnis voor allerlei misdrijven; een vrouw, die haar kind te vondeling gelegd had, werd b.v. veroordeeld met een pop in de armen op het schavot te pronk te staan en voor dronkenschap met een wijngaardkrans om den hals, terwijl het werpen met straatvuil en eieren dan een geliefkoosd vermaak van de toeschouwers was ²⁾.

Zij is gebrandmerkt, haar tong is doorpriemd, haar ooren zijn haar afgesneden, welke straf echter voor een vrouw voor minder zwaar gehouden werd dan voor een man, omdat zij gewend was een muts te dragen. Als een schande gold het n.l., zoo een vrouw blootshoofds ging en voor overtredingen, waarbij de mannen, alleen in hemd en broek gekleed, verplicht waren boete te betalen, moest de vrouw blootshoofds gaan, zooals Nel uten Bongaert te Utrecht, die met haar laken had trachten te knoeien en daarom 5 Oct. 1474 blootshoofds den raad om vergiffenis moest komen vragen en een boete betalen, terwijl het laken in tweeën gescheurd werd ³⁾. Aertje Florisd., de vrouw van schipper Jan Lambrechtsz. te Rotterdam, werd wegens laster veroordeeld om op haar knieën en met gevouwen handen in openbare vierschaar God en de Justitie om vergiffenis te bidden, haar woorden te herroepen en een zware boete te betalen. Aertje verkoos hieraan niet te voldoen en de uitspraak luidde nu, dat ze „binnen's daechs sonneschijn" uit de stad moest vertrekken en niet mocht terugkomen zonder permissie van schepenen ⁴⁾.

Op de pijnbank zijn haar leden uitgerekt en vooral wegens ketterij en hekserij hebben vele vrouwen den brandstapel beklommen. Ter wille van de vrouwelijke eerbaarheid werden vrouwen ge-

¹⁾ Stud. en Bijdr. op 't gebied der Hist. Theol. II, 337.

²⁾ Ter Gouw, De volksvermaken. bl. 540

³⁾ De Gilden te Utrecht I, 212

⁴⁾ Contracten voor Schepenen verleden II, 26, in het Gemeente-archief te Rotterdam.

woonlijk niet opgehangen en onthalsd, maar verdrongen of levend begraven. Anneke Jans onderging in 1539 het lot van verdrinking te Rotterdam in de Rotte, Digna Pieters werd in 1555 te Dordrecht in een vat gesloten en verdrongen, beiden wegens ketterij en in 1408, bij het dempen van een oproer in Luik, liet Jan van Beieren, de elect, de mannen op het schavot dooden, de vrouwen in de Maas

Een betooverde voor het gerecht.

Uit: Löher »Hochnötliche Klage der frommen Unschültigen usw.«
(Amsterdam, 1676; Atlas van Stolk no. 2265).

verdrinken ¹⁾. Het laatste slachtoffer van de geloofsvervolging alhier, Anna van den Hove, werd in 1597 levend begraven. Toch gebeurde het een enkele maal, dat de vrouw tot de strop verwezen werd, zooals b.v. te Rijssel in 1563 ²⁾ en zooals Trijn van Hamburg, een groote misdadigster in 1617 te Amsterdam, wier skelet vroeger in het

¹⁾ Busken Huet, Land van Rembrand I, 258.

²⁾ Van Vaernewyck, Van die beroerlicke tijden II, 148.

Theatrum Anatomicum aldaar bewaard werd en tijdens de kermis voor 1½ duit te zien was, terwijl een vrouw te Leiden in 1728 geradbraakt en onthoofd werd ¹⁾, wat trouwens een heel bijzonder geval was. Zooals wij hiervóór ²⁾ gezien hebben, is freule Van Dordt gefusilleerd.

Is er verschil op te merken in het soort van misdrijven door mannen en vrouwen gepleegd? Hierop kan men zeker bevestigend antwoorden. Lasteren en kwaadspreken schijnen wel vooral bij vrouwen voorkomende gebreken geweest te zijn. Een bijzondere straf hiervoor was, dat aan vrouwen het steenendragen werd opgelegd, d. w. z., een paar zware steenen werden om haar hals bevestigd en zoo belast en uitgedost moesten zij een wandeling door de stad maken.

Vechtersbazen wonnen het niet altijd van de vechtende vrouwtjes, die ook niet gewend waren haar tegenpartij met fluweelen handschoenen aan te pakken. Tot de geliefkoosde verweermiddelen behoorden de sleutelbos en verder alles wat voor de hand kwam, waarbij dan nog liefst alles kort en klein geslagen werd. Schelden, razen en tieren maakte zoo'n vechtpartij tot een oorverdoovend schouwspel. Waren de Gooische boeren bekend als twistziek en ruw, hunne vrouwen deden voor hen niet onder en gingen nog in de 2de helft der 18de eeuw voor het mes ³⁾.

Volgens de Spectator werden dronkenschap en onkuishheid aan vrouwen veel zwaarder toegerekend dan aan mannen ⁴⁾. Er is reden om te gelooven, dat eerstgenoemden zich niet in die mate aan sterken drank te buiten gingen als de laatsten, maar zeldzaam zijn die gevallen toch zeker niet geweest, anders zou in 1716 te Rotterdam geen commissie benoemd zijn om middelen te beramen om het dronken drinken der vrouwen tegen te gaan.

Ontucht is wel de meest voorkomende ondeugd bij vrouwen

¹⁾ Navorscher 1861, 77.

²⁾ Zie bl. 117.

³⁾ Ter Gouw, De volksvermaken bl. 565.

⁴⁾ Holl. Spectator I XI, 91.

geweest, al houden wij dan ook rekening met de gegrondheid van de hiervoor vermelde uitspraak van de Spectator. Deze overtreedsters hebben, sinds gevangen- of verbeterhuizen zijn opgericht, het grootste gedeelte van de bevolking aldaar geleverd. Aan menige vrouw te Amsterdam werd voor een misdrijf tegen de zeden een plaats

Het vrouwentuchthuys of spinhuys te Amsterdam van binnen, in de 18de eeuw.

Uit: Atlas van Stolk no. 3853.

aangewezen in het Spinhuis, maar al luidde het opschrift daarvan:

„Schrik niet. Ik wreek geen quaet: maar dwing tot goet;
„Straf is myn hant: maer lieflyk myn gemoet,”

er is daar alleen sprake van het benemen van alle gelegenheid tot kwaaddoen; voor de verbetering van gevangenen werd in dien tijd nog niets gedaan. Ik wijs hier ook nog op een eigenaardige straf voor ontuchtige vrouwen, de zoogenaamde drill- of draaikooi, waarin zij snel naar alle kanten werden rondgedraaid, wat

duizeligheid, onpasselijkheid en door het schokken builen, ja soms arm- of beenbreuk ten gevolge had. Deze vertooning schijnt ook al tot de publieke vermakelijkheden van vroeger tijd behoord te hebben. Bordeelen en badstoven, die ook als bordeelen dienst deden in de middeleeuwen, treft men in alle steden aan en in allerlei keuren

Madame de Vit, uit Den Haag.

Uit: Spiegel der alderschoonste courtisanen deses tijds (1701); in Atlas van Stolk no. 2115.

werd aan de bewoonsters daarvan een bijzondere plaats ter bewoning aangewezen, liefst in afgelegen buurten; Bet en hare gezellinnen te Arnhem moesten o. a. in 1455 bij de St. Janspoort gaan wonen ¹⁾. Het aantal „musicots” te Amsterdam bedroeg in de 17de eeuw meer dan 50. Een enkele maal komt in den ouden tijd polygamie voor, wat gestraft werd met geeseling, bij mannen met twee spinrokshoofden boven het hoofd, bij vrouwen met een tweetandige gaffel.

Het is merkwaardig, hoe on-
tucht en andere misdrijven hand
aan hand gaan. Vrouwen-inbreek-

sters treft men eigenlijk niet aan, wel vrouwen bij inbrekersbenden, waaraan zij doorgaans verbonden waren door de ongeoorloofde betrekking, waarin zij tot de mannelijke leden daarvan stonden. Ditzelfde geldt van diefstallen. Oneerlijke vrouwen zijn er niet weinig geweest, doch bij groote diefstallen verleenden wel vrouwen haar assistentie, maar gewoonlijk kon men hier het bekende gezegde „cherchez la femme” omkeeren en naar den man als hoofdaanlegger zoeken. Zoo

¹⁾ Van Hasselt, Arnhemsche Oudheden II, 62.

staat het ook met de vrouwen, die zich aan het verraden van landsgeheimen hebben schuldig gemaakt; ook daarbij speelde meestal een minnaar een rol ¹⁾).

Zeldzaam bij vrouwen voorkomende misdaden waren valsche

Eva Vliegen of Besje van Meurs (1615).

Uit: Atlas van Stolk no. 1304.

muntslag en het snoeien van geld, waarvoor b.v. 11 April 1540 de vrouw van Gerrit van Assendelft, president van het Hof van Holland, werd ter dood gebracht, terwijl voor omkooprij de vrouw van den president Johan Aem van Wijngaarden, in 1642 werd veroordeeld ²⁾).

Moord, doodslag en brandstichting heeft de vrouw zeker minder op haar geweten dan de man, als wij daarvan uitzonderen kindermoord, een misdrijf niet zelden helaas door vrouwen bedreven en zeer

zwaar gestraft. De vergelijking tusschen man en vrouw gaat echter hierbij niet op, daar voor den man heel weinig aanleiding voor dezen misdaad bestond. Vrees en wanhoop spelen bovendien bij dezen gruweldaad een veel grootere rol dan de slechtheid der vrouw.

Kunnen wij tot de overtreedsters zeker rekenen bedriegsters als Eva van Vliegen, alias Besje van Meurs, de hongerlijdstster, die van

¹⁾ Knappert, Het zedelijk leven onzer vaderen in de achttiende eeuw, bl. 39.

²⁾ Die Haghe 1891, bl. 72.

1597—1628 het publiek om den tuin leidde ¹⁾, een vrouwelijke collega van den stolwijkschen boer; bedelaressen staan op de grens van het geoorloofde en ongeoorloofde. Bedelen was n.l. in vroeger tijd niet verboden, mits werkelijk armoede daartoe drong, doch niet altijd was dit te controleeren en van deze vergunning is een heel ruim gebruik gemaakt. Straffen aan bedelaressen en landloopsters opgelegd kwamen meestal overeen met die, waartoe ontuchtige vrouwen veroordeeld werden. Zij kregen een plaatsje in het spin- of verbeterhuis en konden daar leeren wat werken was. En naast zedeloosheid moeten wij aan ijdelheid en behaagzucht een groote plaats toekennen onder de oorzaken, die de vrouw tot vele slechte daden hebben geleid.

Het zondenregister der vrouw is niet klein, maar gelukkig is toch maar een heel enkel blad daarvan met bloed bevlekt.

De zachtere natuur van de vrouw, zelfs uit den aard harer misdaden blijkende, zou dus niet geheel een legende zijn en als erkenning daarvan werd haar waarschijnlijk soms de gunst verleend om door een bijzonder genademiddel ter dood veroordeelden van het hun toegedachte lot te redden. Al zijn voorbeelden hiervan zeldzaam, wij kunnen toch wijzen op enkele gevallen, waarin een vrouw door trouwbelofte de uitvoering van den doodstraf van een misdadiger voorkwam. Bor deelt mee, dat men „ten tijde van den Hertoch van Alba sommige boosdaders het leven gegeven heeft op 't verbidden van eenighe ghemeyne vrouwen" en ook andere schrijvers gewagen van een dergelijk redmiddel; in 1578 zou op die wijze aan een misdadiger het leven geschonken zijn, in 1598 te Utrecht een jonge man van de galg gered wezen en nog in 1603 een vijandelijk soldaat op deze voorwaarde gratie verkregen hebben ²⁾. Is het een oud „recht" der vrouwen geweest, dan moeten wij wel daarbij in het oog houden, dat in de 16de eeuw het toch al geheel aan den rechter was overgelaten

¹⁾ Navorscher 1852, bl. 255, 319; 1856, bl. 132/3.

²⁾ Navorscher 1852, bl. 238 vlg.

het verzoek der zich aanbiedende bruid al of niet in te willigen en dat verschillende van die verzoeken zijn afgewezen, o. a. van Juffrouw

Marij Koorens, een bedelares in 1652.

Uit: Atlas van Stolk no. 2193(6).

Uytenbroek te Leiden, die in 1587 het leven van kapitein Nicolaas de Maulde, ter dood veroordeeld wegens hoogverraad, te vergeefs trachtte te verbidden ¹⁾.

¹⁾ Hij is een der helden in den roman *Gideon Florensz. van Mevr. Bosboom-Toussaint*.

Een beter onthaal viel aan het verzoek van vele juffers en inwoners der stad Groningen te beurt in 1609, tengevolge waarvan Sywert Dircx gratie ontving van Gedeputeerde Staten en het vonnis van den krijgsraad zoo verzacht werd, dat hij slechts twee weken op water en brood behoefde te zitten en daarna weer in zijn compagnie werd opgenomen ¹⁾.

Doch ook zonder „recht” op het verleenen van gratie te kunnen laten gelden hebben smeekbeden van vrouwen meer dan eens een hard vonnis weten te verzachten of op te heffen. Was het niet een nederlandsche vorstin, die in 1347, bij de overgave van Calais aan den engelschen koning Eduard III, zes edele burgers dier stad, welke als een zoenoffer door den overwinnaar waren geëischt, van een smadelijken dood redde? Philippa, de dochter van Willem III, graaf van Holland en Henegouwen, die, als dit noodig was, een leger wist aan te voeren, toonde daardoor tevens bewust te zijn van de roeping der vrouw om te behouden en vrede te stichten.

¹⁾ Gron. Volk Almanak 1912 bl. 90.

